

Woord voor woord

Poëtische uitgangspunten van bevindelijk gereformeerden

Masterthesis Nederlandse literatuur

Naam: Cornелиеke Veldhuizen-Boot

Studentnummer: 3113582

Cursuscode: 200800096

Begeleider: dr. A.J. Gelderblom

Datum: 17 augustus 2010

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
1. Inleiding.....	5
2. Onderzoek.....	7
3. Poëtica.....	8
4. Bevindelijk gereformeerden.....	11
4.1 Uiterlijke omtrekken	11
4.2 Theologie en cultuurvisie	12
5. Poëtische uitgangspunten van bevindelijk gereformeerden	15
5.1 Bevindelijk gereformeerde auteurs	16
5.1.1 Els Florijn	17
5.1.2 Arie Maasland.....	19
5.1.3 Christien de Priester	21
5.1.4 Leendert van Wezel.....	21
5.1.5 Marianne Witvliet	22
5.2 Reformatorisch Dagblad	23
5.2.1 De bijlage ‘Christen en kunst’ uit 2000	24
5.2.1.1 Visie.....	24
5.2.1.2 Christelijke kunstenaars.....	25
5.2.2 De discussie eind 2009.....	27
5.2.2.1 Dr. P. Korteweg.....	27
5.2.2.2 Dr. Ewald Mackay	28
5.2.2.3 Pieter Kaptein.....	29
5.2.2.4 Enny de Bruijn	29
5.2.2.5 Ineke de Jong-den Hartog en Christine Stam-van Gent	30
5.2.2.6 Conclusie	30
5.2.3 De literaire kritiek	31

5.3 Poëtische uitgangspunten.....	33
5.3.1 Twee groepen bevindelijk gereformeerde auteurs: de stichtende en de op stijl georiënteerde auteurs.....	33
5.3.2 <i>Reformatorsch Dagblad</i>	34
5.3.3 Het vervolg van het onderzoek.....	35
6. Stichtende auteurs.....	37
6.1 Piëtistische dichters.....	37
6.2 Lieddichters.....	39
6.3 Nadere reformatie.....	41
6.4 Reformatie.....	44
6.5 Een bevindelijke diachronische lijn van stichtende poëtica's.....	46
7. Op stijl georiënteerde auteurs.....	48
7.1 Liter.....	49
7.2 Moderne protestantse literatuur vanaf 1903.....	50
7.2.1 Abraham Kuyper: calvinisme en kunst.....	52
7.4 Bilderdijk en Da Costa.....	55
7.5 Protestantse dichters uit de zeventiende eeuw.....	57
7.6 Nadere reformatie en reformatie.....	60
7.7 Een protestants-christelijke diachronische lijn.....	61
8. Besluit.....	62
9. Literatuur.....	66
10. Bijlage.....	70

Voorwoord

Een scriptieonderwerp lijkt wel de eigenschap te bezitten zich niet alleen in je boekenkast, computer en gesprekken te manifesteren, maar ook in je hart, je huwelijk en je dromen. Nu dit onderzoek is afgerond is het idee dit onderwerp van me af te mogen zetten nog wat bevreemdend. Niet dat dat zal lukken overigens. Daarvoor heeft het teveel raakvlakken met de werelden die me lief zijn: de protestantse traditie en de literatuur. Wat dat betreft zal ik het onderwerp nooit helemaal kwijtraken. Maar de urgentie is eruit.

Dit onderzoek zou niet geworden zijn wat het is zonder de hulp van een aantal mensen die ik hier bij name wil noemen. Allereerst dank ik mijn begeleider dr. A.J. Gelderblom die van het begin tot het einde enthousiasme heeft getoond voor het onderwerp en mij op die manier vertrouwen heeft gegeven om door te kunnen zetten. Ook dank ik hem voor de mogelijkheid die hij gegeven heeft dit onderzoek in de zomervakantie af te ronden en voor de snelle feedback en leerzame gesprekken die ik niet zal vergeten.

Ook wil ik op deze plaats mijn ouders bedanken die mij de mogelijkheid hebben gegeven te studeren en die mij altijd gestimuleerd hebben om te woekeren met de gegeven talenten. Gerson dank ik tenslotte voor alles. Ik weet niet hoe ik zijn hulp anders zou moeten samenvatten.

Vier jaar lang heb ik mogen studeren onder het devies van de Universiteit Utrecht en het is mijn wens mijn leven en loopbaan onder hetzelfde devies te vervolgen: *Sol justitiae, illustra nos.*

Voorburg, augustus 2010

1. Inleiding

Binnen de moderne Nederlandse literatuur zijn voornamelijk ex(bevindelijk)gereformeerden erin geslaagd zich literair een plaats te verwerven. Bevindelijk gereformeerden weten niet te wedijveren met auteurs als Maarten 't Hart, Jan Siebelink en Franca Treur. Deze scriptie gaat niet over het waarom van deze kwestie, maar over literaire opvattingen van de bevindelijk gereformeerden. Zij houden zich wel degelijk met literatuur bezig en staan daarin in een lange traditie. Dit onderzoek heeft tot doel deze traditie en de positie van hedendaagse bevindelijk gereformeerde auteurs inzichtelijk te maken aan de hand van poëtische uitgangspunten.

De aanleiding tot het onderzoek was de vraag of de status van de Bijbel als Woord van God in de Nederlandse cultuur ervoor heeft gezorgd dat literatuur als woord van de mens op een lager niveau stond. Arie Gelderblom wierp deze hypothese van 'Woord boven woord' op in een college literatuurgeschiedenis over de vroegmoderne tijd. Deze vraag trof mij aangezien ik net had gelezen hoe een eenentwintigste-eeuwse bevindelijk gereformeerde auteur had overwogen de pen erbij neer te leggen nadat zij op de Bijbel gegronde kritiek had gekregen op haar werk. Dit leek mij een typisch voorbeeld van een 'Woord boven woord' kwestie, een kwestie waarin het menselijke woord moet wijken voor het Woord van God. Dat riep bij mij de vraag op of er misschien sprake is van een diachronische lijn tussen de literaire opvattingen van zeventiende-eeuwse (bevindelijk) gereformeerden en eenentwintigste-eeuwse bevindelijk gereformeerden.¹

Dit onderzoek geeft antwoord op de vraag of er sprake is van zo'n diachronische ontwikkeling. Tegelijk geeft het antwoord op de vraag naar de literaire opvattingen van hedendaagse bevindelijk gereformeerde auteurs. De onderzoeksvraag luidt concreet:

Is er sprake van een diachronische lijn tussen de literaire opvattingen van zeventiende-eeuwse bevindelijken en de eenentwintigste-eeuwse bevindelijk gereformeerden?

In deze vraag liggen vragen opgesloten als: Wat zijn de poëtische opvattingen van hedendaagse bevindelijk gereformeerde auteurs? en Waar komen die opvattingen vandaan?. In hoofdstuk vijf zullen de poëtische

---

¹ 'Bevindelijk gereformeerd' is een modern predicaat voor de groep SGP-stemmers in Nederland. Het is historisch gezien onjuist om de zeventiende-eeuwse gereformeerden 'bevindelijk gereformeerd' te noemen. Wel is het zo dat beide groepen (met name de nadere reformatoren) het gereformeerd geloof belijden en groot belang hechten aan de bevinding. Ook is het zo dat de theologische werken van nadere reformatoren nog steeds gedrukt en gelezen worden bij de hedendaagse bevindelijk gereformeerden. Om (historische) verwarring te voorkomen zal ik in het vervolg de zeventiende-eeuwse belijders van de gereformeerde leer en voorstanders van de bevindelijkheid 'bevindelijken' noemen en de moderne belijders van de gereformeerde leer en voorstanders van de bevindelijkheid 'bevindelijk gereformeerden'.

opvattingen van vijf bevindelijk gereformeerde auteurs uiteengezet worden en in hoofdstuk zes en zeven zal duidelijk gemaakt worden waar die opvattingen eerder gehoord zijn. Hieraan voorafgaand zullen in hoofdstuk drie en vier kort de poëtische traditie en de bevindelijk gereformeerden als groep geschetst worden.

2. Onderzoek

Het onderzoek heeft tot doel een stuk onbekende literatuurgeschiedenis te schrijven. De literaire opvattingen van bevindelijken uit de zeventiende en achttiende eeuw zijn al eerder onderzocht, maar in de context van het wetenschappelijk bedrijf zijn die niet eerder verbonden aan de poëtische opvattingen van de bevindelijk gereformeerden van vandaag.

Om de poëtische uitgangspunten van bevindelijk gereformeerde auteurs te achterhalen heb ik interviews doorgenomen waarin zij de keuzes die zij tijdens het schrijven gemaakt hebben, verantwoorden. In hoofdstuk vijf heb ik deze onder elkaar gezet. Ook heb ik gekeken in enkele artikelenseries en discussies in het *Reformatorsch Dagblad* (de krant van de bevindelijk gereformeerden) naar poëtische uitgangspunten die gebruikt worden bij de beoordeling van literatuur en bij het vormen van een (bevindelijk gereformeerde) visie op kunst. Vervolgens heb ik in de protestantse literaire traditie gekeken naar poëtische standpunten en op basis daarvan geconcludeerd of er sprake is van een diachronische lijn.

Het onderzoek is exploratief van aard. Op het niveau van de grote lijnen is gekeken hoe literatuur van bevindelijk gereformeerde auteurs verbonden kan worden met de protestantse literaire traditie. Dat betekent dat op details nauwelijks ingezoomd wordt. Zo heb ik bijvoorbeeld alleen poëtische uitspraken uit interviews gebruikt en niet gekeken hoe auteurs in hun werk met bepaalde poëtische aspecten omgaan. Het zou bijvoorbeeld interessant zijn geweest te onderzoeken hoe de auteurs met zonden tegen de tien geboden omgaan in hun boek. Beschrijven zij bijvoorbeeld overspel? Wordt dat uiteindelijk afgekeurd of niet? Een dergelijke vraag zou wel eens verrassende uitkomsten kunnen opleveren in het kader van het spanningsveld tussen Woord en woord. Ik heb echter alleen de poëtische uitspraken van de auteurs gebruikt. Naar mijn mening is dat genoeg om hun poëtische positie ten opzichte van de protestantse literaire traditie aannemelijk te maken. Dat meer gedetailleerd onderzoek die positie nog veel preciezer kan aanwijzen, zal duidelijk zijn.

Gezien het feit dat er nauwelijks publicaties zijn te vinden over de protestants-christelijke literatuur na 1900 ben ik daar ook oppervlakkig overheen gegaan. Er zou een proefschrift gevuld kunnen worden met de poëtische standpunten van protestants-christelijke auteurs na de beweging van tachtig tot bijvoorbeeld het huidige christelijk literaire tijdschrift *Liter*. Dat heeft echter tot gevolg dat ik de poëtische standpunten van bevindelijk gereformeerde auteurs maar op heel oppervlakkig niveau aan de protestants-christelijke traditie kan verbinden.

De grenzen van dit onderzoek liggen dus zowel op het terrein van de poëtica's van bevindelijk gereformeerde auteurs als op het terrein van de protestantse poëtische traditie. Dat neemt niet weg dat dit onderzoek genoeg biedt om een diachronische lijn aannemelijk te maken.

3. Poëtica

‘Hoe graag dilettanten zich ook met rijm en vers bezighouden, ‘dichten en is gheen spel’, zo merkte de veertiende-eeuwse Antwerpenaar Jan van Boendale op in een traktaat over de dichtkunst. En als er één gemeenschappelijk element is te distilleren uit deze dertig eeuwen omspannende bloemlezing van poëtische teksten, dan is het wel de overtuiging dat literatuur een zaak is die diepgaande reflectie verdient.’²

Altijd hebben dichters en schrijvers nagedacht over hoe en waarom ze schreven. Sommigen van hen hebben hun opvattingen over hoe literatuur geschreven zou moeten worden vastgelegd in een tekst. Aristoteles’ *Poëtica* en Horatius’ *Ars poëtica* zijn voorbeelden daarvan. Ook als auteurs hun opvattingen niet expliciteerden of zich niet eens bewust waren van hun opvattingen, schreven zij toch vanuit bepaalde poëtische uitgangspunten. In interviews geven zij soms blijk van hun visie op een goede tekst. Dan blijkt dat zij wel degelijk maatstaven hanteren tijdens het schrijven om een in hun ogen zo goed mogelijk kunstwerk neer te zetten.

Onder ‘poëtica’ versta ik alle opvattingen van een auteur over het dichten en schrijven. Onder ‘poëtisch uitgangspunt’ versta ik een van die opvattingen. Zo heeft een auteur bijvoorbeeld een opvatting over inspiratie, een aspect van het schrijfproces, en zal ik die opvatting benoemen en behandelen als een poëtisch uitgangspunt.

Door de tijd heen is men steeds weer anders gaan denken over het wezen, de functie en de kenmerken van kunst en literatuur. M.H. Abrams analyseerde het poëtische denken en maakte de volgende grove indeling. Literatuur was volgens hem eerst mimetisch van aard, toen pragmatisch en vervolgens expressief. Deze indeling komt ongeveer overeen met de traditionele perioden.³ Plato en Aristoteles stonden een mimetische poëtica voor. Tussen 1500 en 1800 (renaissance, barok en verlichting) zijn de klassieken met hun mimetische opvattingen dominant en baseren letterkundigen in die tijd zich ook op de retorische werken van de klassieken die meer pragmatisch van aard zijn. Met de romantiek begint de expressieve traditie, die volgens Maarten Doorman nooit meer opgehouden is. Nog steeds verwachten wij originaliteit en authenticiteit van een kunstenaar, waarden die pas sinds de romantiek belangrijk zijn geworden.⁴ In het volgende zal ik ingaan op de poëtische categorieën van Abrams.

---

² Van Boendale in: Den Boeft (e.a.) 1994: 9.

³ De indeling van Abrams is niet zozeer een logisch strakke opeenvolging, maar meer een manier om inzichtelijk te maken dat vanuit een mimetische en pragmatische poëtica de basis is gelegd voor een expressieve poëtica. Met de romantiek verandert er namelijk wezenlijk iets. Abrams kiest ervoor die verandering te verklaren vanuit de geschiedenis. Iemand als Maarten Doorman kiest er in zijn boek *De romantische orde* voor die verandering te omschrijven als een breuk, als een revolutie, waardoor de periode voor de romantiek tegenover de periode na de romantiek komt te staan.

⁴ Doorman 2004: 15, 123, 129.

In mimetische kunst is kunst als het ware een spiegel die de werkelijkheid, de natuur of het universum moet weerspiegelen.⁵ Aristoteles meende dat imitatie de voornaamste taak is van poëzie.⁶ Tot in de achttiende eeuw bleef imitatie een belangrijk aspect van de poëtica uitmaken.⁷ Volgens Abrams is het verschijnen van Sir Philip Sidney's *The Apologie for Poetry* (1595) een teken dat er een verandering in het poëtische denken heeft plaatsgevonden. Eerst was het (kunst)werk gericht op (de nabootsing van) het universum, nu raakt het gericht op het publiek. Het poëtische denken wordt pragmatisch. Sidney stelt namelijk dat poëzie een doel heeft. Poëzie moet namelijk bepaalde effecten bij het publiek teweegbrengen. Het gaat er niet meer om het verleden of de toekomst in literatuur te weerspiegelen, maar om een object te weerspiegelen waaruit bijvoorbeeld een moraal getrokken kan worden. Het weerspiegelen moet een doel dienen en iets bewerken bij het publiek.⁸ Veel karakteristieke onderwerpen komen in deze poëtica uit de klassieke retorica. De retorica is altijd gericht geweest op het overtuigen van een publiek. Het grote klassieke voorbeeld waarin retorica op poëzie toegepast wordt is Horatius' *utile dulci*. Het doel van een poëet is te leren en te vermaken. Daarmee moet hij uiteindelijk mensen weten te bewegen tot bepaald gedrag. Om de gewenste effecten bij het publiek teweeg te brengen, worden methoden geformuleerd om dat te bereiken. Zo worden in Frankrijk bijvoorbeeld enkele poëtische opmerkingen van Aristoteles tot poëtische regels verheven, als een garantie voor goed toneel en voor het bereiken van de gewenste effecten.⁹

Uit deze pragmatische poëtica waarin het werk en het publiek centraal staan, volgt later een expressieve poëtica die de kunstenaar centraal stelt. Het literaire werk wordt nu gezien als een product van een creatief proces, dat het gevolg is van impulsieve gevoelens. Het werk belichaamt de gedachten en gevoelens van de kunstenaar. Het gaat er niet meer om dat een gedicht het universum weerspiegelt (zoals in de mimetische traditie), maar het gaat om de gevoelens die het universum bij de dichter hebben losgemaakt. De kunstenaar zelf wordt het belangrijkste element. Hij genereert een artistiek product en ook de criteria waarmee het beoordeeld moet worden. Het beoordelingscriterium is niet meer of een gedicht overeenkomt met de natuur, of dat het in staat is het publiek op de juiste manier te bewegen, maar of het gedicht oprecht is en of het de gevoelens van de dichter goed weergeeft.¹⁰ Dit heeft tot gevolg dat poëzie

---

⁵ Abrams 1953: 8.

⁶ Abrams 1953: 9.

⁷ Abrams 1953: 11.

⁸ Abrams 1953: 14-15.

⁹ Abrams 1953: 16.

¹⁰ Abrams 1953: 22-23.

die alleen het universum weerspiegelt geen poëzie meer is. Verwijzingen naar de externe wereld vinden alleen nog plaats als ze symbool staan voor het innerlijk van de poëet.¹¹

De dichter heeft zich door de jaren ontwikkeld van een mimetische poëet die de minimale rol vervulde van een spiegel op te houden voor de natuur, naar de pragmatische poëet die werd gemeten naar zijn vermogen het publiek tevreden te stellen tot de expressieve poëet die als held en gift van de natuur schrijft omdat hij moet en door de roem die hij krijgt dient als maat voor de smaak van lezers.¹² De spiegel is een lamp geworden.

Kennis van de contemporaine poëtica's en poëtische ontwikkelingen is nodig om de poëtische opvattingen uit verschillende tijden op de juiste manier tegen elkaar af te wegen. Het zou anachronistisch zijn om het mythologiegebruik van hedendaagse en zeventiende-eeuwse (bevindelijk) gereformeerde dichters tegen elkaar af te zetten. Evenzo zou het anachronistisch zijn conclusies te verbinden aan het feit dat moderne literatuur niet meer wil onderwijzen. Maakten mythologie en wijze lessen vroeger wezenlijk deel uit van de literatuur, vandaag de dag niet meer. In het bovenstaande heb ik duidelijk willen maken wat een poëtica precies is en dat iedere tijd een eigen poëtisch paradigma heeft. In hoofdstuk zes en zeven zal blijken dat de poëtische opvattingen van bevindelijk gereformeerden in meerdere of mindere mate aansluiten bij de poëtische uitgangspunten van hun tijd.

---

¹¹ Abrams 1953: 24-25.

¹² Abrams 1953: 26.

4. Bevindelijk gereformeerden

4.1 Uiterlijke omtrekken

De bevindelijk gereformeerden maken een kleine twee procent uit van de Nederlandse bevolking en worden wel gedefinieerd als de groep die op de SGP stemt.¹³ Ze maken deel uit van de gereformeerde gezindte. Om de gereformeerde gezindte (die uit een onoverzichtelijk geheel van kerken bestaat) inzichtelijk te maken, wordt er in de literatuur gebruik gemaakt van een orthodoxiedimensie en een bevindelijkheidsdimensie. De groep die te betitelen is als ‘orthodox en niet-bevindelijk’ wordt daarbij de ‘orthodox gereformeerde stroming’ genoemd waarvan de mensen voornamelijk lid zijn van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). De groep die ‘orthodox en bevindelijk’ is, wordt bevindelijk gereformeerd genoemd.¹⁴ Dit is de groep waar hoofdstuk vier over gaat. Ongeveer de helft van de bevindelijk gereformeerden behoren tot de Nederlandse Hervormde Kerk, in het bijzonder tot (de rechtervleugel van) de Gereformeerde Bond.¹⁵ De andere helft van de bevindelijk gereformeerden zijn lid van een van de afgescheiden kerken, waarvan de Gereformeerde Gemeente het grootste kerkverband is. Andere afgescheiden kerkverbanden zijn: de Christelijke Gereformeerde Kerken (in dit kerkverband zijn de bevindelijk gereformeerden een minderheid), de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland, de Gereformeerde Gemeente in Nederland en de Gereformeerde Gemeente in Nederland (buiten verband).¹⁶

Voor de Tweede Wereldoorlog vormden de bevindelijk gereformeerden een groepering van kleine boeren, boerenarbeiders en middenstanders met een beperkte opleiding. Men leefde in geïsoleerde dorpen en had weinig contact met de bredere maatschappij. Na de Tweede Wereldoorlog is er sprake van emancipatie doordat opleidingsniveau, beroepsprestige en inkomenspositie aanzienlijk stegen.¹⁷ Vanuit de zorg de bevindelijk gereformeerden bij elkaar te houden, zijn er allerlei bevindelijk gereformeerde organisaties in het leven geroepen die geresulteerd hebben in een bevindelijk gereformeerde zuil. Zo ontstond de SGP en zorgde men voor eigen bevindelijk gereformeerd (lager) onderwijs. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de ‘eigen’ organisaties sterk gegroeid. Men denke aan eigen voortgezet onderwijs, het *Reformatorsch Dagblad*, en reformatorische reisorganisaties, uitgaansgelegenheden, tehuizen voor gehandicapten en tal van verenigingen voor bijvoorbeeld verpleegkundigen of adoptiefouders. Er is sprake van een groeiende

---

¹³ Janse 1993: 26, 12.

¹⁴ Janse 1993: 9.

¹⁵ Janse 1993: 13-14. Deze studie is geschreven voor het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland en de Hersteld Hervormde Kerk. Hoeveel procent van de hervormde bevindelijk gereformeerden lid zijn van de PKN of HHK, weet ik niet, maar dat doet vrij weinig toe of af aan dit onderzoek. Als ik in het vervolg spreek over ‘hervormden’, spreek ik over de situatie van voor 2004, toen de Hervormde Kerk nog bestond.

¹⁶ Janse 1993: 14-16.

¹⁷ Janse 1993: 18.

tendens om bij ‘eigen’ organisaties te gaan werken.¹⁸ Tot zover de uiterlijke omtrekken van de bevindelijk gereformeerden.

4.2 Theologie en cultuurvisie

Tussen bevindelijk gereformeerde opvattingen over de juiste theologie bestaan belangrijke verschillen. Hoewel men het eens is over de noodzaak van bekering, denkt men verschillend over bepaalde delen van de leer, het geestelijk leven en de levensheiliging. Om het ongenueanceerd uit te drukken: ‘Er zijn lichte zwaren en zware zwaren’.¹⁹ T. van Brienens presenteert dan ook niet ‘Dé theologie van de bevindelijk gereformeerden’, maar ‘Enkele aspecten van de bevindelijk gereformeerde theologie’. Dat neemt echter niet weg dat de verschillende stromingen allemaal vallen onder de noemer ‘bevindelijk gereformeerd’.

Vooreerst is ‘bevindelijkheid’ het belangrijkste kenmerk. De orde van het heil, de weg waarin een zondaar met God verzoend wordt, moet innerlijk (bevindelijk) beleefd worden. Het verstandelijk kennen van de waarheid is niet genoeg, maar de waarheid moet geestelijk doorleefd worden. De bevindelijken leunen daarbij sterk op auteurs uit de nadere reformatie en het gereformeerd piëtisme.²⁰ Centraal in de theologie van de ‘zware’ helft van de bevindelijk gereformeerden is de leer van de uitverkiezing ofwel de predestinatie. Deze leer houdt in dat God van te voren besloten heeft wie zalig zal worden en wie verworpen zal worden. In de prediking draait het dan voortdurend om deze uitverkiezing en de individuele rol van de mens daarin: zijn bekering. Deze bekering moet ‘gemeten’ worden naar bepaalde maatstaven om te weten of dit ‘echt’ is en of je jezelf niet bedriegt. In de prediking is dan ook (veel) aandacht voor de ‘weg van Gods kinderen’ of de orde van het heil en voor de kenmerken van een ware bekering.²¹

Het belangrijkste en verstrekkendste verschil in de bevindelijk gereformeerde theologie is te vinden op dit punt: denken vanuit de verkiezing of daartegenover: denken vanuit het verbond. De andere bevindelijk gereformeerden, de ‘lichte’ delegatie, denkt vanuit het verbond. God heeft een verbond met mensen gesloten en de doop is daar een (persoonlijk) bewijs van. Het is de taak van de mens aan dat verbond te beantwoorden door te geloven en zich te bekeren. Tot die taak wordt hij opgeroepen en bemoedigd door Gods beloften die door middel van de doop persoonlijk aan hem gedaan zijn.

Er zijn niet alleen twee verschillende bevindelijk gereformeerde visies op de theologie, ook de cultuur wordt door bevindelijk gereformeerden vanuit tegenstrijdige standpunten gezien. Jan Zwemer beschrijft

---

¹⁸ Janse 1993: 29.

¹⁹ Van der Meiden in: Janse 1993: 16.

²⁰ Brienens 1993: 35.

²¹ Brienens 1993: 36-40.

deze tweeslachtige cultuurhouding.²² Enerzijds zijn er ('zware') bevindelijk gereformeerden die een labadistische scheiding aanbrengen tussen de uitverkorenen met de kerkgangers en de rest van de wereld. Dit antithetisch piëtisme, dat uit de achttiende eeuw stamt, besteedt veel tijd en energie aan het overdenken van de bekeringsweg en aan de praktische vroomheid in het gezin. In 1945 is deze al oudere antithetisch piëtistische denkwijze getheologiseerd in de principiële uitspraak van de Generale Synode van de Gereformeerde Gemeente.²³ Volgens Zwemer haalde dit kerkelijk besluit de bezigheid met de cultuur en het leven van de gelovige voorgoed uit elkaar.²⁴ In het verleden is er onder de bevindelijk gereformeerden nooit een theologische uitspraak gedaan over de algemene genade. 'Een belangrijk deel van hen, de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk, hield zich bij de meer klassieke gereformeerde notie dat zowel gelovigen als ongelovigen hun aardse leven uit de verzoening door Christus leven'.²⁵ Deze groep bevindelijk gereformeerden hebben dan ook andere visie op cultuur en zien de wereld als werkterrein van God.²⁶

In 1969 kwamen deze twee bevindelijk gereformeerde richtingen en hun visies op cultuur lijnrecht tegenover elkaar te staan binnen de SGP. C.M. Uijl, vertegenwoordiger van de meer klassieke gereformeerde visie, meende: 'God heeft de aarde en alles wat daarop is geschapen. De mens is hier maar rentmeester van. Dit beoogt de SGP'.²⁷ J. van Dulst vond echter wat anders: 'Waar gaat het eigenlijk over? Over dit ene punt: God heeft van eeuwigheid een volk uitverkoren (...) tot Zijn eer en heerlijkheid, om Zijn eer te vermelden'.²⁸ Van Dulst en de zijnen wonnen de strijd en de open houding ten opzichte van de cultuur werd vervangen door een nieuw isolementsdenken, een isolement dat het leven op aarde beperkte tot leven binnen de eigen zuil.²⁹

Deze uitweiding over de theologische beginselen van bevindelijk gereformeerden maakt duidelijk dat het centraal stellen van de uitverkiezing in de theologie tot gevolg heeft dat het leven op aarde eigenlijk geen waarde heeft. Het gaat om de eeuwigheid en ieder mens moet in het leven daarop gericht zijn. Janse schrijft: 'Dit leven is primair een voorbereiding op de eeuwigheid. De Bijbel roept ons op te strijden om in te gaan door de enge poort. En wie mag weten een kind van God te zijn, zal zich op deze aarde niet thuis

---

²² Cultuur hier in de betekenis van al het menselijk handelen.

²³ Zwemer 1993: 50.

²⁴ Zwemer 1993: 50.

²⁵ Zwemer 1993: 50.

²⁶ Zwemer 1993: 47.

²⁷ Zwemer 1993: 54.

²⁸ Zwemer 1993: 54.

²⁹ Zwemer 1993: 54.

voelen, maar leeft als een pelgrim, op doorreis naar een beter vaderland³⁰. Als het dagelijks leven op aarde al weinig waarde heeft, dan hebben kunst en cultuur dat al helemaal niet. De cultuurmijding van bevindelijk gereformeerden is vanuit deze theologie volledig te begrijpen. Tegelijk zijn er bevindelijk gereformeerden (met name in de Hervormde Kerk) voor wie de uitverkiezing niet het centrale dogma is en bij wie de wereld juist gezien wordt als het terrein van God. De christen heeft naast alle andere mensen een taak om de aarde te bebouwen en te bewaren. Het gaat niet primair om zijn eigen heil, maar om de eer van God die ook bevorderd kan worden door werk of kunst van ongelovigen.

John Exalto verbindt dit verbondsdenken of verkiezingsdenken aan het beoefenen van literatuur. In het artikel 'Getemperde vreugde. Enkele historische noties over literatuur en gereformeerde traditie' stelt hij dat het literaire land van de gereformeerden altijd een tweestromenland is geweest. Enerzijds zijn er de 'verbondsdenkers' die de cultuur zien als een opdracht. Anderzijds zijn er de 'verkiezingsdenkers' voor wie de wereld zondig en bedorven is en de kerk de enige plaats is waar het heil existeert. Aandacht voor literatuur en cultuur is er in die stroming daarom nauwelijks.³¹ Bij de orthodoxen die uit de kuyperiaanse traditie komen is er wel aandacht voor literatuur geweest en zij hebben zelf ook literatuur geproduceerd. Exalto: 'Alle christelijk-literaire tijdschriften, literatoren en literatuur-critici uit de afgelopen tweehonderd jaar zijn tot deze groepering te rekenen'.³²

Met andere woorden, de bevindelijk gereformeerden hebben een visie op cultuur die voortkomt uit hun theologie. Enerzijds zijn er bevindelijk gereformeerden die vanuit het verkiezingsdenken de cultuur principieel mijden. Anderzijds zijn er bevindelijk gereformeerden die vanuit het verbondsdenken zich met cultuur bezig houden en daarin overeenstemmen met de orthodoxen.

---

³⁰ Janse 1993: 19.

³¹ Exalto lijkt de verbondsdenkers samen te laten vallen met de kuyperianen en de verkiezingsdenkers met de bevindelijk gereformeerden. Ik heb zojuist laten zien dat in de bevindelijk gereformeerde traditie zelf een theologische tweespalt aanwezig is van 'zware' bevindelijk gereformeerden en 'lichte', waarbij de 'lichte' opvattingen overeenkomsten vertonen met de kuyperiaanse. Niet omdat zij kuyperiaans of orthodox zijn, maar omdat kuyperianen en hervormde verbondsdenkers putten uit dezelfde klassieke gereformeerde traditie, terwijl de verkiezingsdenkers zich voornamelijk baseren op de puriteinse en piëtistische traditie. Als Exalto de kuyperianen en het verbondsdenken samen laat vallen, dan versta ik de hervormde bevindelijk gereformeerden daar ook onder.

³² Exalto 2001: 92.

5. Poëtische uitgangspunten van bevindelijk gereformeerden

Om vat te krijgen op de poëtische standpunten van hedendaagse bevindelijk gereformeerden heb ik gekeken naar twee verschillende bronnen. Als eerste naar interviews met bevindelijk gereformeerde auteurs. Hoe omschrijven zij een goed boek? Wat willen zij met hun teksten bereiken? En ten tweede naar poëtische opvattingen die in het *Reformatorisch Dagblad* staan, de krant van de bevindelijk gereformeerden.

In §5.1 worden de poëtische uitspraken van bevindelijk gereformeerde auteurs onder elkaar gezet.

Aangezien de auteurs geen van allen een poëtisch geschrift hebben gepubliceerd, heb ik gebruik gemaakt van interviews waarin zij de keuzes die ze tijdens het schrijven gemaakt hebben, verantwoorden. In §5.2 wordt besproken welke poëtische uitgangspunten in het *Reformatorisch Dagblad* voorkomen. Dé bevindelijk gereformeerde kunstvisie of dé bevindelijk gereformeerde poëtica bestaat niet. Wel hebben bevindelijk gereformeerden (soms tegenstrijdige) opvattingen over kunst die zij in hun krant met elkaar delen. In §5.3 worden de poëtische opvattingen uit de voorgaande paragrafen samengevat.

Poëtische uitspraken die niet in een poëtica zijn geschreven, zijn vaak losse uitspraken die niet eens het hele schrijfproces omvatten. Daarenboven zeggen auteurs niet altijd iets over dezelfde onderwerpen. Zo legt de ene auteur uit waar hij zijn inspiratie vandaan heeft, terwijl de ander daar met geen woord over rept. Om in deze poëtische brij orde en helderheid te scheppen, heb ik ervoor gekozen de poëtische uitspraken te verdelen over de volgende poëtische facetten:

- Status en functie
- Maker en muze
- Vorm en inhoud
- Lering en vermaak

Onder ‘status en functie’ versta ik de status en functie die aan literatuur wordt toebedeeld. Welke functies hebben literatuur en kunst, of zouden deze moeten hebben? Onder ‘maker en muze’ bespreek ik de inspiratiebronnen van een auteur of kunstenaar. Onder ‘vorm in inhoud’ ga ik in op hoe er tegen vorm en inhoud aangekeken wordt of hoe men zich uitspreekt over de verhouding tussen die twee. Onder ‘lering en vermaak’ behandel ik de opvattingen over het leren dan wel het vermaken van het publiek.

Deze indeling baseer ik op de ‘Inleiding’ uit *Denken over dichten. Dertig eeuwen poëtische reflectie* van Jan den Boeft (e.a.) (1994). Deze aspecten staan daar niet als een systeem gepresenteerd en bevatten ook niet alle onderdelen van een poëtica. Naar mijn mening is dat geen probleem omdat ze in het kader van dit onderzoek omvattend genoeg zijn om bevindelijk gereformeerde poëtische uitgangspunten te concretiseren en deze te vergelijken met poëtische uitgangspunten uit het verleden. Uit de opsomming van

Van den Boeft (e.a.) heb ik juist deze aspecten gekozen omdat de meeste poëtische uitspraken van de bevindelijk gereformeerde auteurs tot deze vier aspecten te herleiden zijn.

5.1 Bevindelijk gereformeerde auteurs

Dit onderzoek gaat niet over de receptie van bevindelijk gereformeerde literatuur of over het leesgedrag van bevindelijk gereformeerden, maar over het schrijverschap van auteurs die zich gebonden weten aan de bevindelijk gereformeerde traditie. Dat betekent dat het noodzakelijk is dat auteurs lid zijn van een van de bevindelijk gereformeerde kerken.³³ Wat na deze selectie direct opvalt, is dat er dan maar weinig auteurs overblijven, die tussen 2000 en 2010 een bundel of boek hebben gepubliceerd. Er is een bloeiende christelijke boekenmarkt waarop christelijke romans van Amerikaanse auteurs prominent aanwezig zijn en waarop veelbelovende debuten verschijnen, maar romans van auteurs met een bevindelijk gereformeerde achtergrond, zijn schaars.

De bevindelijk gereformeerde auteurs van nu zijn auteurs die tussen 2000 en 2010 een gedichtenbundel of boek hebben gepubliceerd. Dat zijn: Els Florijn, Arie Maasland, Christien de Priester, Leendert van Wezel en Marianne Witvliet. De vraag of deze auteurs literatuur schrijven, laat ik buiten beschouwing. Met uitzondering van Christien de Priester worden ze gezien als de betere auteurs van de bevindelijk gereformeerden en wordt de schijn gewekt dat hun teksten literaire aspecten of kwaliteiten hebben. Zo begint een interview met Florijn en Van Wezel in het *Reformatorsch Dagblad* als volgt: ‘De gereformeerde gezindte heeft weinig literair talent voortgebracht. Daar lijkt verandering in te komen. Een gesprek met Els Arends-Florijn en Leendert van Wezel’.³⁴ Dat het *Reformatorsch Dagblad* hun werk als ‘literair’ of ‘pseudo literair’ beschouwt, is voor mij het enige criterium dat ik voor dit onderzoek hanteer. Dat Van Wezel in het christelijke literaire tijdschrift *Liter* vanwege zijn gebrek aan stijl en kwaliteit even hard weer neergesabeld wordt, laat ik daarom voor wat het is.

---

³³ Van Els Florijn, Christien de Priester en Marianne Witvliet is bekend dat zij lid zijn of (recentelijk) waren van de Gereformeerde Gemeenten. Arie Maasland is op dit moment verbonden aan ICF-Apeldoorn, een internationale christelijke gemeenschap, die niet direct verband houdt met een van de bevindelijk gereformeerde kerken. Hij komt wel bij de bevindelijk gereformeerden vandaan. Ik heb ervoor gekozen zijn werk wel te behandelen omdat zijn poëtische standpunten nauw aansluiten bij de bevindelijke traditie. De kerkelijke achtergrond van Leendert van Wezel heb ik niet kunnen achterhalen, maar gezien het feit dat hij zijn boeken publiceert bij uitgeverij De Banier, een degelijke bevindelijk gereformeerde uitgeverij die onderdeel uitmaakt van de Erdee Mediagroep (waar ook het *Reformatorsch Dagblad* deel van uitmaakt), neem ik aan dat hij bevindelijk gereformeerd is. Het lijkt mij namelijk zeer onwaarschijnlijk dat een niet-bevindelijk gereformeerde zich op deze wijze in de bevindelijk gereformeerde wereld zou begeven.

³⁴ Verhoeve-Meeuse 2007.

5.1.1 Els Florijn

Els Florijn (1982) publiceerde twee romans, *Laatste nacht* (2003) en *Schaduw van de wolf* (2005) en enkele verhalen. In het volgende zal ik aan de hand van ‘maker en muze’, ‘vorm en inhoud’ en ‘lering en vermaak’ haar poëtische opvattingen hierover samenvatten.³⁵

Maker en muze Inspiratie haalt Florijn onder andere uit reizen en museumbezoek. Zo heeft ze voor *Schaduw van de wolf* gebruik gemaakt van haar eigen ervaringen met bergtochten.³⁶ Ook laat ze zich inspireren door wat ‘in haar zit’, woorden die in haar hoofd zitten en eruit ‘moeten’.³⁷ Om dat te illustreren, zal ik hier ingaan op de ontvangst van haar debuut *Laatste nacht*. Veel mensen reageerden verbijsterd op het boek. Men vroeg zich af hoe zo’n nihilistisch verhaal van een christelijke schrijfster kon zijn.³⁸ Florijn heeft deze kritiek als een les ervaren en streefde daarna naar meer licht en luchtigheid. Tegelijk lijkt ze te worstelen met haar schrijverschap doordat ze stelt dat ze niet belerend wil overkomen of een onwaarschijnlijk verhaal wil vertellen. Florijn ervaart het christendom en het schrijverschap als een paradox. ‘Ik wil schrijven over wat in me zit, ook het nihilistische en het vileine. Die drive is heel groot. Maar tegelijkertijd móét ik daar iets tegenover zetten, dat ben ik verplicht aan wat ik geloof. Als ik een boek zou schrijven waarin geen enkele hoop zichtbaar zou zijn, doe ik geen recht aan wat waarheid is. Dan is mijn boek niet compleet.’³⁹ In haar tweede boek heeft Florijn inderdaad iets positiefs (christelijks) tegenover het nihilistische gezet.⁴⁰ De hoofdpersoon maakt een innerlijke ommekeer door en staat daarna open voor het christelijk geloof van haar oma.

---

³⁵ Geen van de auteurs zegt iets over de status en functie van literatuur. In de bespreking van hun poëtische opvattingen laat ik dit aspect er daarom buiten.

³⁶ Verhoeve-Meeuse 2007.

³⁷ De Bruijn 2003.

³⁸ Florijns eerste roman, *Laatste nacht*, gaat over een man die op jonge leeftijd zijn vrouw verliest en op haar aandringen belooft nooit te zullen hertrouwen. Hij blijft met twee jonge kinderen achter en weet met hen geen vertrouwensrelatie op te bouwen. Als er een jonge gelovige vrouw in zijn leven verschijnt, die bovendien de kinderen geborgenheid biedt, verhuist hij vanwege zijn belofte. Later probeert de hoofdpersoon via een wandelvakantie de relatie met zijn zoon te verbeteren, maar dat leidt alleen maar tot meer afstand. De vader doet een laatste poging om zijn zoon te bereiken door hem een brief te schrijven waarin hij zijn huwelijk beschrijft. Aan het eind van het boek doet hij de brief op de post en de slotzin luidt: ‘Pas op het moment dat hij de huisdeur achter zich sluit, beseft hij dat hij vergeten is het adres op de envelop te schrijven’ (143). Het verhaal gaat over afstandelijke relaties tussen mensen. Het boek zelf is geschreven als de brief van de hoofdpersoon aan zijn zoon. Daardoor leeft de hoop dat de zoon na het lezen van de brief in ieder geval zijn vader zou begrijpen. Maar de laatste ontnemt alle hoop.

³⁹ De Bruijn 2010.

⁴⁰ In haar tweede boek, *Schaduw van de wolf*, heeft Florijn ervoor gekozen om tegenover het noodlottige iets hoopvols te zetten. Ze gaat daarin zelfs verder door haar hoofdpersoon een ontwikkeling te laten doormaken vanuit angst naar hoop. Nina, de negentienjarige hoofdpersoon, is na de dood van haar moeder op kamers gaan wonen. Haar Italiaanse vader heeft ze nooit gekend. Vanaf het begin van het boek probeert Nina contact te zoeken met haar broer Simon, maar hij laat niets van zich horen. Opeens staat hij ’s nachts voor haar met de vraag of zij hem zo snel Woord voor woord

Het willen schrijven over wat in je zit en niet onecht over willen komen, doen sterk denken aan de expressieve traditie en de romantische poëtica. Ook daarin gaat het om expressie van individuele gevoelens met als enige maatstaf dat het ‘echt’ of ‘authentiek’ moet zijn.

Florijn maakt voornamelijk gebruik van haar verbeelding, meer nog dan van haar levenservaring. Haar karakters zijn allemaal verzonnen en niet gebaseerd op mensen uit haar omgeving. Ook als ze over een station schrijft, heeft ze niet het station van Rotterdam of Utrecht voor ogen, maar put ze heel in het algemeen uit haar ervaring met stations.⁴¹

Filosofie is ook een inspiratiebron voor Florijn. Ze constateert dat filosofen meestal zelf ook geen antwoord op hun vragen hebben. Florijn wil graag de realiteit beschrijven en maakt gebruik van de manier waarop filosofen de realiteit verwoorden. Een uitspraak van Martha Nussbaum doet sterk denken aan wat zich afspeelt in *Laatste nacht*. De uitspraak luidt: ‘we worden als ongeadresseerde enveloppen in de brievenbus van het leven gedaan’.⁴² Steven beschrijft zijn leven aan zijn zoon in een brief, maar doet deze zonder adres in de brievenbus.

Vorm en inhoud Florijn vindt dat een boek stilistisch goed in elkaar moet zitten. Het taalgebruik moet niet tot ergernis leiden en het verhaal moet de lezer in de greep weten te houden. De hoofdpersonen moeten gaan leven, als lezer moet je kippenvel of tranen in je ogen krijgen bij sommige stukken, of je moet je naar kunnen ergeren aan iemand. Het verhaal moet je helemaal kunnen opslokken. Florijn heeft grote literatuur voor ogen en trekt zich op aan auteurs als Chaim Potok en John Steinbeck.⁴³

Florijn probeert haar boek een christelijk karakter te geven. In *Laatste nacht* heeft ze geprobeerd de eenzaamheid van een leven zonder God te schetsen. Haar tweede boek biedt meer perspectief in de persoon van grootmoeder Maria. Zij laat zien dat een leven met God hoop en standvastigheid biedt. Het christelijk karakter speelt zich dus zowel af op het niveau van de inhoud als op het niveau van de strekking.

Lering en vermaak Een goed boek is volgens Florijn een boek met een meeslepend verhaal dat ook een strekking heeft. Niet exclusief lering dus, of vermaak, maar beide.⁴⁴ Ze wil een boek schrijven dat

---

mogelijk naar het buitenland wil brengen. Ze brengt hem naar Italië, naar de enige familie die ze nog hebben. Ze blijft daar een poosje en leert haar familie kennen. Haar oma blijkt een gelovige te zijn. Tijdens een bergwandeling komt Nina in een situatie terecht waarin ze geconfronteerd wordt met haar eigen angst en ze overwint deze doordat ze zich de hoop van haar oma herinnert. Daarmee is het boek afgelopen.

⁴¹ De Bruijn 2003.

⁴² De Bruijn 2003.

⁴³ Verhoeve-Meeuse 2007.

⁴⁴ Taaltalenten.

interessant is voor de gemiddelde christelijke lezer, maar dat ook de wat meer kritische lezer wat te bieden heeft. Ze voelt het als een noodzaak om in haar boeken iets (christelijks) uit te dragen.⁴⁵ Florijn noemt dat het ‘aanbrengen van een christelijke ondertoon’. Hoe prominent die ‘ondertoon’ dan zou moeten zijn, is niet duidelijk. Gezien de reacties op haar debuut was die ondertoon in het eerste boek niet erg duidelijk voor de lezer.

5.1.2 Arie Maasland

Arie Maasland is neerlandicus en werkte bij de eindredactie van het *Reformatorisch Dagblad*. Hij publiceerde de gedichtenbundel *Maak mij als een kind* (2001), de novelle *Zoektocht* (2004) en de bundel *Hij heeft mij aan het licht gebracht* (2010). Samen met Gert van den Brink schreef Maasland het pastorale boekje *Geloof jij dat?* (2006) waarin geloofsvragen voor jongeren worden behandeld. In de gereformeerde gezindte is hij vooral bekend geworden door het opgang brengen van een discussie over de grenzen van christelijke literatuur. Maaslands werk is voornamelijk stichtend van aard. De gedichtenbundel *Maak mij als een kind* bevat uitsluitend religieuze gedichten.⁴⁶ De novelle *Zoektocht* is een bekeringsverhaal, dat door C. Bregman getypeerd wordt als een bekeringsverhaal waarin geprobeerd is een bekering literair weer te geven, maar waarbij het meer een bekeringsverhaal is geworden dan een stuk literatuur.⁴⁷ De bundel *Hij heeft mij aan het licht gebracht* bevat 25 drieluiken die bestaan uit een gedicht, een Bijbeltekst en een overdenking. Het is een toegankelijke bundel die gericht is op Jezus en het leven met Hem en geschikt is voor pastoraal gebruik.

Maker en muze In ‘Literatuur als evangeliesatiemateriaal’, een workshop die Maasland gehouden heeft op de themadag ‘Literatuur en cultuur’ van de hogeschool De Driestar te Gouda, vraagt Maasland zich af of het mogelijk is om als christen literatuur te schrijven die als ‘evangeliesatiemateriaal’ kan dienen voor de seculiere wereld. Hij denkt dat zoiets mogelijk is en heeft daarvoor een stappenplan ontwikkeld. Opvallend is dat hij nergens het woord ‘inspiratie’ noemt en dat zijn stappenplan een rationeel proces lijkt waarbij het woord ‘kiezen’ regelmatig opduikt. Hij relateert het rationele aspect van dit proces door te zeggen dat dit zowel een bewust als een onbewust proces kan zijn. Ook benoemt hij de mogelijkheid dat auteurs vanuit een onbestemde inval al schrijvend en fantaserend tot een prachtig boek komen. Maar het proces dat hij voor ogen heeft is doelgericht en dat begint met het ‘kiezen’ van de thematiek. Hoewel de personages en de thematiek gekozen zijn, komen ze ergens vandaan. Maar waar ze dan vandaan komen, of waardoor de auteur dan geïnspireerd, daarover laat Maasland niets los.

Gezien het doel dat Maasland voor ogen heeft, het publiceren van boeken waarin de kernaspecten van het Evangelie naar voren komen, kan gesteld worden dat de Bijbel een belangrijke inspiratiebron voor hem is. Uit zijn eigen werk blijkt dat hij zich voornamelijk door de Bijbel zelf laat inspireren.

---

⁴⁵ De Bruijn 2003.

⁴⁶ De Bruijn 2001.

⁴⁷ Bregman 2004.

Vorm en inhoud Ethiek staat voor Maasland boven esthetiek. De boodschap gaat voor de literaire kwaliteit: ‘ik richt me op het effect dat het boek op de lezer heeft, op het mogelijke nut ervan. Stilistische aspecten komen op de tweede plaats’.⁴⁸ Het gaat Maasland om ‘verhalen met een boodschap. Als die verhalen om verteltechnische redenen het etiketje ‘literair’ mogen dragen, is dat mooi meegenomen, niet veel meer dan dat’.⁴⁹

In Maaslands stappenplan voor een christelijke roman beschrijft hij hoe zo’n roman eruit ziet. Een auteur moet eerst een aansprekend thema kiezen, waarbij gelegenheid is om de boodschap van het Evangelie door te geven. Vervolgens moet de auteur personages kiezen, met wie (seculiere) lezers zich graag identificeren. Vervolgens moet hij een verhaallijn bedenken die boeiend is en de mogelijkheid biedt om zijn boodschap op een subtiele manier te verwerken. Want prekerigheid wordt vandaag niet meer gewaardeerd. Vervolgens moet hij een toegankelijke schrijfstijl ontwikkelen, zich aan het schrijfproces overgeven en zorgen dat door de uitgever genoeg aan *pr* gedaan wordt.⁵⁰ De vorm staat in dienst van de inhoud, want personages, verhaallijn en stijl moeten zo gekozen worden dat de inhoud (de christelijke boodschap, de kernaspecten van het Evangelie) het beste overkomt.

Lering en vermaak Maasland is voornamelijk gericht op lering. Vermaak speelt bij hem een ondergeschikte, of eigenlijk helemaal geen rol. Een boek van een christen moet volgens hem een duidelijke boodschap bevatten. Hij betreurt het dat in de huidige christelijke romans zo weinig van het Evangelie voorkomt: ‘in al onze schrijfsels en activiteiten vind ik weinig wezenlijks, weinig dat rechtstreeks betrekking heeft op de kern van het Evangelie’.⁵¹ Het werk dat Maasland zelf heeft gepubliceerd, is primair stichtend van aard. Zo reflecteert hij op *Zoektocht* met de woorden: ‘ik wil met dit boek een boodschap doorgeven, een lezerspubliek beïnvloeden. Het lezerspubliek was de gereformeerde gezindte en het thema betreft de toe-eigening des heils, de vraag hoe je kunt weten een kind van God te zijn’.⁵² Hoewel Maasland zelf tot nog toe alleen maar stichtelijke teksten voor een christelijk publiek heeft geschreven, is hij niet van mening dat dat de enige manier is waarop een christen zou moeten schrijven, zoals blijkt uit zijn workshop. Wel vindt hij dat een boek van een christen een Bijbelse boodschap of aspecten van het Evangelie moet bevatten. Lering blijft voor Maasland het belangrijkste.

---

⁴⁸ Maasland 2006: 43.

⁴⁹ Maasland 2006: 44.

⁵⁰ Maasland 2006: 44-47.

⁵¹ Maasland 2001.

⁵² Maasland 2006: 49.

5.1.3 Christien de Priester

Christien de Priester publiceerde verschillende dichtbundels waarvan *Nog is het tijd* (2002) de tiende is. Ze schrijft exclusief religieuze gedichten en is te vergelijken met Nel Benschop, die ook toegankelijke religieuze gedichten schreef. De Priesters gedichten zijn onder andere terug te vinden in kerkblaadjes van de Gereformeerde Gemeente. Ze heeft ook enkele verhalen geschreven die allemaal een Bijbelse boodschap bevatten.

Maker en muze Inspiratie voor een gedicht moet De Priester 'krijgen'. 'Ik kan niet gaan zitten en denken: Zo, laat ik nu eens een gedicht schrijven. Daarin voel ik mijn diepe afhankelijkheid.'⁵³ Van wie of waarvan ze die inspiratie krijgt, expliciteert ze niet. Komt deze van God of de Heilige Geest? Gezien de inhoud en strekking van haar gedichten zou je dat verwachten.

Een recensent heeft wel eens geschreven dat De Priester geen andere bronnen had dan preken en psalmversjes. Zelf zegt ze te putten uit de Bijbel. Ze dicht niet graag over persoonlijke zaken, omdat je jezelf dan zo snel op de voorgrond zet. De Schrift is voor haar rijk genoeg. Zelf noemt ze haar gedichten 'meditaties op rijm'. Dat neemt niet weg dat ieder gedicht iets persoonlijks heeft, want wat niet in je opkomt, daar dicht je ook niet over. Maar geen enkel gepubliceerd gedicht gaat over haarzelf.

Vorm en inhoud 'Christien de Priester zou wat meer aandacht mogen besteden aan de vraag hoe haar gedichten overkomen. Vaak schildert de dichteres in de eerste coupletten van een gedicht eerst de toestand van de mens, waarna steevast een roep tot God volgt die begint met het woordje "o". Iets meer afwisseling in haar werk kan geen kwaad en wat minder archaïsch taalgebruik zou soms niet misstaan.'⁵⁴ Christien de Priester kent deze kritiek. Ze verdedigt zich met het feit dat ze nooit literair onderwijs heeft gehad. Meisjes uit arbeidersgezinnen zoals zij, gingen niet studeren. Het is voor haar echter genoeg dat haar gedichten toegankelijk zijn. De Bijbelse inhoud staat centraal en daar gaat het haar om. Ze cijfert zichzelf weg 'om plaats te maken voor een Woord dat krachtiger is dan haar gedichten'.

Lering en vermaak Alle gedichten van De Priester hebben een geestelijke strekking. Ze gelooft dan ook dat het de taak van ieder mens is om een boodschap door te geven en zo probeert ook zij een Bijbelse boodschap in haar gedichten over te brengen. Een ander doel heeft ze niet. Het gaat haar primair om de 'lering'.

5.1.4 Leendert van Wezel

Leendert van Wezel (1970) publiceerde naast enkele kinderboeken ook novellen voor volwassenen. *Veroordeeld* (2001), *Stenen bart* (2003), *Dal van Dura* (2004) en *Bladstil* (2006).

---

⁵³ Hoekman 2002.

⁵⁴ Hoekman 2002.

Maker en muze Van Wezel wordt geïnspireerd door ‘de alledaagse werkelijkheid. Op de meest vreemde momenten kun je iets zien dat je op een idee brengt. Een vervallen schuur bij een fietstocht door de polder. Een gesprek met iemand in de winkel. Een ontmoeting met iemand. Een krantenartikel. Elke dag is er wel iets wat je aanzet tot schrijven of wat je opslaat om later te gebruiken’.⁵⁵ Naast de alledaagse werkelijkheid is ook de schilderkunst een inspiratiebron. Zo liet Van Wezel zich voor *Bladstil* inspireren door schilderijen van Jeroen Bosch.

Vorm en inhoud Voor Van Wezel moet een verhaal pakkend en meeslepend zijn. Hij probeert daarnaast zijn verhaal een christelijk karakter te geven. Hij constateert dat in de moderne literatuur een expliciete moraal niet meer gewaardeerd wordt. Daarom probeert hij christelijke elementen op een meer natuurlijke manier in het verhaal in te passen. Zo laat hij zijn hoofdpersonages nadenken over levensvragen en laat hen iets ontdekken over het christelijk geloof.

Lering en vermaak Het schrijven zelf is voor Van Wezel pure ontspanning. ‘Na een dag vol vergaderingen en tijdsdruk is het fijn om “in je eigen wereld” te stappen waar je zelf kunt bepalen wat er gebeurt’.⁵⁶ In een boek moeten lering en vermaak beide aanwezig zijn. Een goed boek bevat volgens Wezel dan ook een verhaal dat je tot het einde toe vasthoudt en een strekking, boodschap of waardevolle vraag waarover je verder kunt denken. In een interview over zijn kinderboeken zegt Van Wezel dat hij nadrukkelijk een christelijke boodschap in zijn (kinder)boeken heeft gestopt.⁵⁷ De stelligheid waarmee hij dat poneert zie ik niet terug in het interview met het *Reformatorisch Dagblad* over zijn novellen en laat ik er daarom ook buiten.

5.1.5 Marianne Witvliet

Marianne Witvliet (1951) publiceerde naast kinderboeken ook romans voor volwassenen, *Gebroken wit* (2003), de novelle *Enkele reis Aix* (2004) en *Kind van het water* (2008). Naast het schrijven, tekent ze ook en illustreert ze kinderboeken.

Maker en muze Een van Witvliets inspiratiebronnen is Hans Christian Andersen. Andersen combineert in zijn sprookjes een verhaal met een diepere bodem waarin hij een ervaring uit zijn eigen leven verwerkte. Ook Witvliet probeert subtiel een bodem in haar verhaal aan te brengen. Daarnaast krijgt ze ideeën voor haar boeken uit de wereld om haar heen.

---

⁵⁵ Lolkema & Prins.

⁵⁶ Verhoeve-Meeuse 2007.

⁵⁷ Lolkema & Prins.

Witvliet ziet kunst als een gave van de Geest. Ze zegt: ‘Maar boven alles is kunst is een gave van de Geest, dus waarom zouden we er niet om mogen bidden’.⁵⁸ Hoe ze in dat licht tegen inspiratie aankijkt, maakt ze verder niet duidelijk.

Vorm en inhoud Witvliet hecht grote waarde aan de vorm. Een christelijke boodschap moet volgens haar niet verpakt worden in een slecht boek. Uit haar boeken spreekt een sterke liefde voor de natuur. Witvliet wil haar lezers laten zien hoe mooi de schepping is. Ze zegt niet expliciet in haar werk dat God dit of dat doet, maar probeert haar lezers te ontroeren over de schoonheid van de schepping, opdat ze goede rentmeesters zullen zijn.⁵⁹ Witvliet vindt het vanuit haar levensovertuiging belangrijk om hoopvolle boeken te maken. Een boek moet in haar ogen een zekere lichtvoetigheid hebben. Ook ziet ze het als haar taak om met haar werk schoonheid te scheppen.⁶⁰

Lering en vermaak Witvliet wil niet belerend overkomen en schrijft liefst indirect over het christelijke geloof. Zelf omschrijft ze het als: ‘Door een levenshouding van iemand te beschrijven, hoop ik ook iets over het geloof door te geven. Maar ik ga niet preken, ik schrijf geen meditatie. Een boek moet entertainment zijn’.⁶¹ Het geloof is meer een zweem die onbewust doorwerkt, maar nooit beslag legt op het verhaal.⁶²

5.2 *Reformatorisch Dagblad*

In het *Reformatorisch Dagblad* verschijnen met zekere regelmaat discussies en opiniestukken over kunst en literatuur. In §5.2 wil ik bespreken welke opvattingen daarin over kunst en literatuur worden geventileerd. Aangezien de doelgroep de bevindelijk gereformeerden zijn en deze krant ook grotendeels geschreven wordt door bevindelijk gereformeerde journalisten en redacteurs, behandel ik de standpunten die daarin naar voren komen als bevindelijk gereformeerde standpunten. Als ik in het vervolg spreek over de visie van het *Reformatorisch Dagblad* dan bedoel ik niet dat de krant een vastomlijnde poëtica heeft, maar doel ik op de verschillende opvattingen die in de krant naar voren komen.

De poëticale opvattingen uit het *Reformatorisch Dagblad* zijn gedestilleerd uit drie artikelen(series). Allereerst uit de bijlage ‘Christen en kunst’ uit 2000 waarin door middel van interviews, visieartikelen, interviews met christelijke kunstenaars en korte stukjes over kunst van christenen uit het verleden nagedacht wordt over de houding die christenen heden ten dage ten opzichte van kunst zouden moeten innemen. De tweede

---

⁵⁸ Witvliet.

⁵⁹ Reijnders.

⁶⁰ Berends 2008.

⁶¹ Berends 2008.

⁶² Berends 2008.

artikelenserie betreft een discussie aan het eind van 2009 waarin een predikant stelt dat de bevindelijk gereformeerden een visie op kunst zouden moeten ontwikkelen. Daar kwamen verschillende reacties op waarin scribenten hun visie op kunst en cultuur uiteenzetten. Het derde artikel is een artikel van Albert van Zanten die de literaire kritiek van het RD aan een nader onderzoek heeft onderworpen.

Al met al blijkt hier niet dé visie van de bevindelijk gereformeerden uit. Het *Reformatorisch Dagblad* (of de hoofdredactie) geeft niet zelf expliciet haar opvattingen weg. Ook is het de vraag of de ingestuurde reacties bij bevindelijk gereformeerden vandaan komen en of de krant zelf achter al die reacties staat. Hoe het ook zij, ik zal de opvattingen behandelen als poëtische opvattingen die in een bevindelijk gereformeerde krant voorkomen.

De bijlage uit 2000 en de discussie uit 2009 handelen voornamelijk over kunst, niet over literatuur. Naar mijn mening is dit geen enkel probleem omdat de auteurs theoretiseren over kunst in het algemeen en daar valt literatuur ook onder.

5.2.1 De bijlage ‘Christen en kunst’ uit 2000

‘Sommige christenen houden zich ver van kunst en cultuur. Ze voelen zich vreemdelingen in deze wereld. Andere maken een tegengestelde keus. De schoonheid van kleur, klanken en taal trekt hen. Deze special gaat in op de verhouding tussen christendom en kunst. Wat zegt de Bijbel over cultuur? Hoe zijn christenen de geschiedenis door daarmee omgegaan? Hoe doen 21^e-eeuwers dat?’⁶³ Zo begint de bijlage die het *Reformatorisch Dagblad* in 2000 uitgaf over de verhouding tussen cultuur en geloof.⁶⁴

Voor dit onderzoek zijn alleen de visieartikelen en de interviews met christelijke kunstenaars relevant. De interviews met (bevindelijk) gereformeerde gezagsdragers gaan voornamelijk over de houding ten opzichte van de seculiere cultuur, niet over het zelf produceren van kunst. De visie van christenen uit het verleden op kunst is ook niet relevant omdat ik de visie van nu wil achterhalen. Ook komen er enkele artikelen over toneel voor die ik eveneens niet behandel omdat toneel op zichzelf wordt afgewezen. Poëtische opvattingen komen in dat kader al helemaal niet aan de orde.

5.2.1.1 Visie

In het artikel ‘Wat een bouwvakker met kunst moet’ van Enny de Bruijn en Tineke Goudriaan (in samenwerking met dr. C.A. de Niet en dr. B.J. Spruyt) en in het artikel ‘Bijbel laat cultuur volop doorklinken’ van dr. T.M. Hofman komen de volgende poëtische standpunten naar voren.

---

⁶³ Auteur onbekend 2000.

⁶⁴ Deze artikelen en interviews zijn nu te vinden op de literatuurpagina voor jongeren van het *Reformatorisch Dagblad* (<http://yord.nl/literatuur>) in het dossier ‘Christen en kunst’. Dit dossier bevat de visieartikelen, de interviews, de interviews met christelijke kunstenaars en de visie van christenen uit het verleden op kunst.

Status en functie Hofman stelt dat kunst en cultuur niet alleen genoeg kunnen verschaffen of nuttig zijn, maar vooral Gods eer op het oog moeten hebben. Dat hoeft niet expliciet, het kan ook impliciet. Maar omdat Gods eer in het leven van een christen altijd voorop staat, moet dat in de kunst ook zo zijn.⁶⁵ Ook in het andere artikel wordt gesteld dat kunst een machtig middel is om God eer te bewijzen. Naast deze functie van kunst noemen de auteurs ook enkele andere: kunst leidt tot toename van inzicht en ervaring, kunst biedt zelfkennis, kennis van de medemens en doorgronding van het bestaan.⁶⁶

Maker en muze Christelijke kunst is onderworpen aan Gods Woord. Daarom is er ‘in het christendom (...) geen onbegrensde ruimte voor het vrije spel van de verbeelding’.⁶⁷ Deze opmerking wordt in dit artikel niet verder uitgewerkt. Over inspiratie wordt verder niets gezegd.

Vorm en inhoud Door de eeuwen heen worden erotische, heidensmythologische en godslasterlijke elementen in kunst en cultuur afgewezen door christelijke kunstbeschouwers en –beoefenaars. De Bijbel is voor christelijke kunstenaars de norm, zowel voor de vorm als voor de inhoud. Een christelijke kunstenaar stelt zichzelf grenzen. ‘Voor de autonome kunstenaar van deze tijd is dat iets wezensvreemds. Ware kunst kent geen grenzen, doorbreekt taboes, shockeert en confronteert. Eerbied voor heilige dingen, dienstbaarheid aan een hogere wet dan die je jezelf stelt, geloof in een absolute waarheid – dat zijn gevoelens waarmee hij niet uit de voeten kan.’⁶⁸ Voor een christelijke kunstenaar is kunst niet autonoom, maar onderworpen aan de normen van Gods Woord.

Lering en vermaak Hofman noemt nut en genoeg als functies van kunst, zonder deze in hiërarchie te zetten. In ieder geval staat Gods eer boven lering en vermaak, en moet dat vooral beoogd worden.⁶⁹ In het artikel ‘Bouwvakker’ worden verschillende functies van kunst genoemd, die allemaal te maken hebben met ‘lering’. Kunst onderwijst een mens over zichzelf over zijn medemens en over het leven. Er wordt wel gesproken over het goede, ware en schone, dat op vermaak zou kunnen duiden, maar binnen de context van de alinea lijkt de klassieke drieslag te slaan op het toenemen in kennis en inzicht.

5.2.1.2 Christelijke kunstenaars

In het kort wordt weergegeven wat de poëtische uitgangspunten zijn van de christelijke kunstenaars. De volgende kunstenaars komen voorbij: Daniël Wayenberg (pianist), Mar Slingerland (kunstschilder), Sjaak Kaashoek (kunstschilder), Menno van der Beek (dichter), Hans Werkman (schrijver) en Jan Bonefaas

---

⁶⁵ Hofman 2000.

⁶⁶ De Bruijn & Goudriaan 1999.

⁶⁷ De Bruijn & Goudriaan 1999.

⁶⁸ De Bruijn & Goudriaan 1999.

⁶⁹ Hofman 2000.

(organist). Ik zal hier niet de poëtica van iedere auteur volledig weergeven, maar hun uitspraken verdelen over de bekende poëtische onderdelen.

Status en functie Daniël Wayenberg ziet muziek als een rijke gave van God aan de mensen en vergelijkt muziek met bloemen in de natuur: ‘Of muziek zinvol is? Denk de natuur eens zonder bloemen in’.⁷⁰ Sjaak Kaashoek vindt dat kunst een maatschappelijke functie heeft. Hij probeert met zijn kunst iets over te brengen. Volgens hem moet kunst niet in zichzelf mompelen. Hij probeert de schoonheid en orde van de schepping te laten zien.⁷¹ Ook moeten anderen zich in zijn werk kunnen herkennen. Kunst moet goed zijn, tot eer van God en dienst van de naaste. In deze volgorde noemt hij hoe hij tegen kunst aankijkt.⁷²

Dichter Menno van der Beek wil met zijn gedichten niet zozeer overtuigen of pasklare antwoorden geven, maar herkenning oproepen.⁷³

Jan Bonefaas stelt dat de kunstenaar met zijn gaven moet heenwijzen naar God.

Maker en muze Voor alle kunstenaars geldt dat het creëren van kunst voor hen noodzakelijk is. Wayenberg vergelijkt het met ademen, volgens Slingerland zit het in haar genen, Kaashoek noemt het een ‘moeten’, volgens Werkman zit het artistieke leven in hem en bij Bonefaas ‘moeten’ de klankkleuren die bij hem opkomen er ook gewoon uit.

Volgens organist Jan Bonefaas is God de Bron van (christelijke) kunst. ‘Ons werk is als het ware een reflectie.’⁷⁴ Als inspiratiebronnen voor zijn werk noemt hij de psalmen, de preek en het orgel zelf.

Vorm en inhoud Van der Beek heeft ervoor gekozen ambachtelijk te werk te gaan. De keuze voor een dichtvorm als het sonnet dwingt hem ‘door de materie heen te kruipen’.

Slingerland schildert doorgesneden fruit en groente, bijbelse beelden en elementen uit een preek. Ze werkt met intense en diepe kleuren. Kaashoek schildert herkenbare onderwerpen vanuit zijn overtuiging dat kunst niet in zichzelf moet mompelen.

Jan Bonefaas benadrukt dat orgelspel niet alleen op inspiratie gebaseerd moet zijn, maar het moet ook vakwerk zijn.

---

⁷⁰ De Looze 2000a.

⁷¹ De Looze 2000b.

⁷² De Looze 2000b.

⁷³ De Looze 2000c.

⁷⁴ De Looze 2000d.

Lering en vermaak Geen van de kunstenaars lijkt expliciet een of andere concrete les door te willen geven. Kaashoek wil wel de schoonheid en orde van dingen laten zien, maar een echt concrete lering expliciteert hij niet. Wayenberg heeft het alleen over de schoonheid van de muziek waarmee hij suggereert dat (zijn) muziek voornamelijk voor vermaak bedoeld is.

5.2.2 De discussie eind 2009

Eind 2009 verschenen er enkele artikelen in het *Reformatorsch Dagblad*, naar aanleiding van een artikel van dr. P. Korteweg waarin hij oppert een (bevindelijk) gereformeerde cultuurvisie te ontwikkelen. In zijn artikel doet hij enkele aanzetten voor zo'n visie. Verschillenden reageerden daarop. Hieronder wil ik de inhoud van de artikelen en de poëtische standpunten die daarin naar voren komen, kort weergeven. Aangezien de discussie in het kader van dit onderzoek erg interessant is, heb ik ervoor gekozen eerst de inhoud van de artikelen weer te geven en vervolgens de poëtische uitgangspunten samen te vatten in §5.2.2.6.

5.2.2.1 Dr. P. Korteweg

Dr. P. Korteweg, hersteld hervormd predikant in Oud-Beijerland, begint zijn artikel met de constatering dat het Calvinisme weinig op lijkt te hebben met cultuuruitingen. Hoewel Calvinijn weinig aan cultuur gedaan zou hebben, hielden andere reformatoren als Luther en iemand als Voetius zich wel bezig met cultuur. Zo zijn Luthers liederen bijvoorbeeld belangrijk geweest voor de vocale werken van Bach. Maar Calvinisme en cultuur lijken elkaar in eerste instantie te bijten. Vervolgens bespreekt Korteweg enkele cultuuruitingen van zestiende- en zeventiende-eeuwse gereformeerden, op basis waarvan hij concludeert dat gereformeerden uit die tijd niet per definitie tegen cultuur waren. Dat is voor hem een aansporing om een eigen gereformeerde visie op cultuur te ontwikkelen. Vervolgens geeft Korteweg enkele aanzetten voor een visie waarbij hij vier eisen stelt. Kunst moet ambachtelijk zijn (zich houden aan de regels van het ambacht), kunst moet zich onderwerpen aan de Bijbel als norm, de kunstenaar moet God eren en hij moet schoonheid creëren.

Kunst moet ten eerste ambachtelijk zijn. Een kunstwerk waarin niet geworsteld is met de materie, waardoor een oppervlakkig resultaat is ontstaan, doet tekort aan de eer van God, aldus Korteweg. Hij noemt gebrek aan ambachtelijkheid zelfs 'ongehoorzaamheid', een kenmerk van de mens na de zondeval. Dat de vorm belangrijk is voor Korteweg, wordt duidelijk aan het slot van zijn artikel. Hij noemt het 'schuld' dat de christelijke kunst zo arm is en zo weinig goede kunstwerken heeft voortgebracht. Bovendien wordt de kunstzinnigheid als teken van Gods goedheid miskend, als je slechte kunst maakt, of kunst waar geen talent uit spreekt.

Kunst moet zich ten tweede houden aan de Bijbel als norm en zich onderwerpen aan de inhoud van de Schrift. Dat betekent concreet geen erotiek, zinnenprikkelende passages of verachting van Gods geboden.

De kunstenaar moet ten derde God eren. God is volgens hem het begin, de oorsprong en het doel van kunst. Kunst die God niet eert, is geen kunst. Het vermogen om kunst te creëren is een gave van God. De kunstenaar mag niet gericht zijn op zichzelf. Het gaat niet om het 'ik'.

Ten vierde moet kunst schoonheid creëren. Zonder schoonheid is een kunstwerk volgens Korteweg geen kunst. Hij gebruikt als argument dat de Bijbel de hoogste schoonheid heeft, het is zelfs een boek van schoonheid. Kunst moet deze schoonheid weerspiegelen. Korteweg wijst daarom conceptuele kunst af. Conceptuele kunst gaat om een idee, niet om de kunstzinnige uitwerking. De schoonheid wordt daarin gemist. Daarom is conceptuele kunst volgens hem geen kunst.

Tot slot stelt Korteweg nog een eis aan de kunstenaar: hij moet wedergeboren zijn. Alleen iemand die geleid wordt door de Heilige Geest, kan goede kunst maken. Hij baseert dat op de notie van Calvijn dat kunst te maken heeft met het werk van de Heilige Geest. Ook stelt hij dat de kunstenaar zich moet laten beïnvloeden door de Bijbel, voordat hij zich tot zijn eigen tijd wendt.⁷⁵

5.2.2.2 Dr. Ewald Mackay

Dr. Ewald Mackay, docent cultuurgeschiedenis aan hogeschool de Driestar, reageert op het artikel van Korteweg. Mackay deelt de wens van Korteweg om een visie op cultuur te ontwikkelen. In zijn artikel noemt hij een aantal zaken die daarbij betrokken moeten worden. Mackay doet weinig poëtische uitspraken. Hij heeft het meer over de ontwikkeling van een visie.

De roeping van een christelijke kunstenaar is volgens hem om in deze koude wereld schoonheid te scheppen en waarheid te zoeken. Eerst benoemt hij een gebrek in de gereformeerde gezindte: men is bang voor kunst, men ziet kunst als een boze wereld. Mackay stelt daar tegenover dat de hele wereld van God is, ook de wereld van de kunst. Daarom moeten gereformeerden zich niet terugtrekken uit die wereld, zoals ze de afgelopen decennia hebben gedaan.

Mackay benoemt ook de moeilijke positie van gereformeerde kunstenaars die door de achterban erg kritisch worden bekeken. Die wereld is daarom zo benauwend dat ze er soms uitstappen. Scheppen kan niet zonder creatieve ruimte, en die ontbreekt soms. Mackay pleit daarom voor een opener houding naar kunst en kunstgenres. Hij vindt Kortewegs afwijzing van onambachtelijke kunst dan ook veel te kort door de bocht. Die visie doet geen recht aan de wereld van de kunst.

De visie op kunst moet volgens hem ook geen reformatische index van foute kunst worden. Ook moet er niet slechts geput worden uit de traditie van reformatie of nadere reformatie. De reformatoren hebben hun wortels in de middeleeuwen en vroege kerk. Ook moeten de gereformeerden geen visie voor eigen kring ontwikkelen. 'De kerk moet terug naar de wereld. Juist de kerk met haar Grote Traditie heeft een

---

⁷⁵ Korteweg 2009.

geweldige opvatting over kunst en cultuur: open maar kritisch –met afwijzing van het brute kwaad van bijvoorbeeld de gladiatorengevechten– erkent zij de schoonheid in de heidense kunst als gave van God en verbindt zij alles wat hierin edel en schoon is met zichzelf. Ze scheidt als het ware de wereld gekerstende schoonheid te midden van de wereld.⁷⁶

5.2.2.3 Pieter Kaptein

Pieter Kaptein, student aan de Design Academy Eindhoven, reageert op het artikel van Korteweg. Hij stipt aan dat als christenen nadenken over kunst, ze zich moeten realiseren dat hedendaagse kunst een ander doel heeft dan traditionele kunst. ‘In het verleden was kunst vooral een middel om religieuze of politieke ideeën over te dragen. Zo werden kunstenaars ingezet om Bijbelse geschiedenissen te communiceren naar een ongeletterd publiek. Hoe graag wij misschien ook vasthouden aan dit verkondigende karakter, de hedendaagse kunstenaar heeft andere motieven. Kunst is veel meer een zoeken en een vragen geworden. Alleen in het bewustzijn van een veranderde motivatie kunnen we zinvolle uitspraken doen over hedendaagse kunst.’⁷⁷ Christenen plaatsen zich namelijk buiten de seculiere discussie als zij hedendaagse kunst op dezelfde manier willen interpreteren als traditionele kunst.

Kaptein ziet kunst als spiegel van de tijdgeest. De kunstenaar maakt daarom niet wat hij mooi vindt, maar hij creëert kunst op basis van zijn kennis en ervaring van de wereld om hem heen.

Esthetiek is volgens Kaptein niet exclusief in het fysieke kunstwerk aanwezig, maar kan zich ook in het concept manifesteren. Dat is esthetiek op een abstracter niveau en christenen hebben moeite dat te herkennen.

Kunstenaars zoeken vaak grenzen op. Dat hoeft voor een christen niet direct gevaar op te leveren, maar hij moet wel waakzaam zijn.

5.2.2.4 Enny de Bruijn

Enny de Bruijn, redacteur cultuur bij het *Reformatorisch Dagblad*, constateert dat dé christelijke cultuurvisie niet bestaat. Er zijn een aantal zaken die een eenduidige visie moeilijk maken. Zo levert de theologie van de ledeboerianen en kuyperianen een heel verschillende waardering van de cultuur op. Daarnaast was het voor christenen vóór de romantiek makkelijker om aan de kunst deel te nemen. Het goede, ware en schone stonden immers nog hoog en deze waarden komen relatief gezien best overeen met de Bijbelse waarden. De kunst na de romantiek wordt gekenmerkt door authenticiteit, zelfexpressie, originaliteit etc. en dat lastiger is te combineren met de Bijbel.

---

⁷⁶ Mackay 2009.

⁷⁷ Kaptein 2009.

Eigenlijk is de rol van kunst problematisch geworden. Voor de romantiek ontleende de mens betekenis aan religie, na de Verlichting aan de kunst.⁷⁸

Verder doet De Bruijn geen poëtische uitspraken, maar gaat alleen in op eventuele gereformeerde kunstvisie. Toch is haar reactie in dit kader interessant omdat zij constateert dat de christelijke cultuurvisie niet bestaat en dat een verschillende theologie leidt tot verschillende houdingen ten opzichte van cultuur.

5.2.2.5 Ineke de Jong-den Hartog en Christine Stam-van Gent

De auteurs, De Jong-den Hartog is kunsthistorica en Stam-van Gent heeft enkele jaren op een kunstacademie gezeten, zijn niet voor een reformatorische visie op kunst. Zowel het maken als bekijken van kunst vinden zij een persoonlijke zaak, een zaak tussen God en de mens. Bovendien is het grenzen stellen en regels maken van Korteweg in de praktijk erg lastig, omdat het per kunstenaar zo verschillend kan liggen. De auteurs noemen kunst goed en mooi, maar noemen het ook een gevaar. Kunst is op zichzelf zo autonoom en kan al snel de plaats van God gaan innemen in het hart van de kunstenaar. De auteurs pleiten er in ieder geval voor dat een kunstenaar een kinderziel moet hebben, want alleen die is in staat om in het leven schoonheid te zien en te verbeelden en bovendien tegelijkertijd dicht bij God te leven.⁷⁹

5.2.2.6 Conclusie

Status en functie De discussie over het al dan niet ontwikkelen van een reformatorische visie op kunst speelt zich voornamelijk af op het niveau van de status en functie die kunst zou moeten hebben. Er worden wel enkele uitspraken gedaan over vorm en inhoud, maar dat gebeurt niet eens in alle artikelen. In het laatste artikel van De Jong-den Hartog en Stam-van Gent pleiten de auteurs er zelfs voor om geen (reformatorische) regels voor kunst op te stellen, omdat de verhouding tussen geloof en kunst per kunstenaar verschillend kan zijn.

Voor Korteweg heeft kunst twee functies. Ten eerste moet kunst God eren. Kunst moet niet om de kunstenaar zelf draaien, maar om God. Hoe dit ‘God eren’ er dan concreet uitziet, expliciteert Korteweg niet. Of dit dan zou betekenen dat ieder kunstwerk een Bijbelse boodschap moet bevatten, is dus niet duidelijk. Ten tweede moet kunst schoonheid creëren. Het lijkt alsof hij die schoonheid voornamelijk in de vorm terug wil zien. Ook Mackay en De Jong-den Hartog en Stam-van Gent vinden schoonheid scheppen een functie van kunst. Mackay verbindt het zoeken van waarheid daaraan.

Kaptein benoemt dat kunst vroeger een communicatiefunctie had, maar dat dit verkondigende karakter van kunst vandaag niet meer aanwezig is. Kunst is meer zoeken en vragen geworden dan antwoorden geven. Kaptein ziet de voornaamste functie van kunst dan ook in het ‘spiegel van de tijdgeest-zijn’.

---

⁷⁸ De Bruijn 2009a.

⁷⁹ De Jong-den Hartog & Stam-van Gent 2009.

Maker en muze Korteweg heeft het niet zozeer over inspiratie, maar hij stelt dat een kunstenaar eerst de Bijbel moet lezen en vervolgens de eigen tijd moet bekijken. Hij laat zich dan op die manier beïnvloeden door de Bijbel. Ook noemt Korteweg Calvijns opvatting dat kunst te maken heeft met het werk van de Heilige Geest. Wat dit concreet betekent, maakt Korteweg niet duidelijk. Wel stelt hij dat een wedergeboren mens de Heilige Geest volgt en alleen op die manier kan goede kunst ontstaan.

Vorm en inhoud Alleen Korteweg maakt enkele opmerkingen over vorm en inhoud. Kunst moet ambachtelijk zijn volgens hem. Kunst moet zich houden aan de regels van het ambacht. Kaptein reageert hierop door te stellen dat kunst ook schoonheid kan bevatten in het concept en daarom niet perse ambachtelijk hoeft te zijn. Korteweg stelt ook dat kunst zich moet houden aan de Bijbel als norm. Daaruit trekt hij een aantal conclusies die voornamelijk betrekking hebben op de inhoud (geen erotiek, vloeken, etc.).

Lering en vermaak Afhankelijk van hoe het criterium ‘God eren’ uitgelegd wordt (abstract of concreet), pleit geen van de auteurs expliciet voor het doorgeven van een (Bijbelse) boodschap of les.

5.2.3 De literaire kritiek

Eind 2009 verscheen er in het *Reformatorisch Dagblad* een artikelenserie, getiteld ‘Leven en lot’, over de spraakmakende boeken van 2009 en de visie op het leven die daaruit sprak. In het eerste artikel werden de seculiere romans van Dan Brown, Paolo Giordano, Herman Koch, Rik Launspach, Erwin Mortier en Carlos Ruiz Zafon besproken. In het tweede artikel werden christelijke romans van Lynn Austin, Lisette van Heg, Susan Meissner, Frans Willem Verbaas en W. Paul Young besproken.⁸⁰ In het laatste artikel werd besproken in hoeverre de visie op het leven overeenkwam met Calvijns predestinatie of Darwins determinisme.

De seculiere romans worden beoordeeld op hun wereldbeeld. ‘Het levensgevoel dat de hedendaagse literatuur beheerst, is in het algemeen somber. We hebben de macht niet om ons eigen bestaan vorm te geven, we doen maar wat. Er is geen betekenis, er is alleen een soort noodlot dat zich voltrekt. Liefde is een hogere vorm van egoïsme, iedereen zorgt voor zichzelf het meest, en alleen de sterken kunnen overleven. Het zijn de uiterste consequenties van Darwins denkbeelden.’⁸¹

Ook de christelijke romans van 2009 worden beoordeeld op hun wereldbeeld. ‘Dat wereldbeeld –het leven heeft betekenis, de geschiedenis heeft een doel, mensen hebben een roeping en er is altijd hoop op verandering ten goede– spreekt eigenlijk uit alle christelijke romans die in 2009 verschenen zijn.’⁸² Het

---

⁸⁰ Deze auteurs worden niet in dit onderzoek betrokken omdat ze niet bevindelijk gereformeerd zijn of niet uit Nederland komen.

⁸¹ De Bruijn 2009b.

⁸² De Bruijn 2009c.

wereldbeeld wordt bij christelijke romans ook bekritiseerd. De inhoud wordt ‘ongeloofwaardig’ genoemd omdat het positieve wereldbeeld wel wat al te positief wordt neergezet, waardoor het voor de gewone mens niet meer realistisch en geloofwaardig is.⁸³

In het slotartikel worden de visies op het leven afgewogen tegen de theologie van Calvijn en de conclusie is dat zowel seculiere als christelijke auteurs er goed aan zouden doen de theologie van Calvijn over te nemen. Calvijn doet namelijk recht aan de gebrokenheid van het bestaan en hij laat het menselijk handelen en de menselijke afhankelijkheid van God (of het lot) naast elkaar staan.

De bespreking van deze romans is voornamelijk op de inhoud gericht. Welke visie op het leven, God of de mens spreekt uit de boeken? Dit is typerend voor de literaire kritiek van het *Reformatorisch Dagblad*. Seculiere romans worden voornamelijk besproken op inhoud en in hoeverre die inhoud overeenkomt met het wereldbeeld van de krant.

Albert van Zanten heeft de literaire kritiek van het *Reformatorisch Dagblad* aan een onderzoek onderworpen en daarvan verslag gedaan in het artikel ‘De kunst van Calvijn. De literatuurkritische praktijk van het *Reformatorisch Dagblad*’. In zijn analyse van recensies uit 1998 tot en met 2004, komt Van Zanten tot de conclusie dat literatuur wordt beoordeeld op ethische elementen en op levensbeschouwing. Seks, godslastering en een niet helemaal juiste voorstelling van de werkelijkheid worden verworpen en de levensbeschouwing die uit het boek spreekt, wordt afgewogen tegen de gereformeerde levensbeschouwing. Of het boek wel of niet gelezen moet worden, hangt af van de lezer. Wil hij de seculiere cultuur leren kennen, dan kan het boek wat betekenen, anders niet.⁸⁴ Van Zanten probeert de houding van het *Reformatorisch Dagblad* ten opzichte van de cultuur vanuit het verleden te begrijpen. Aan de ene kant stoelen de bevindelijk gereformeerden op de reformatie met Calvijn als bekendste theoloog en aan de andere kant op de piëtisten, bij wie wereldmijding belangrijk was. Van Zanten laat terecht zien dat de huidige literaire kritische praktijk niet gebaseerd kan zijn op Calvijn, omdat Calvijns cultuurvisie tot stand is gekomen tijdens een cultuur die nog geheel anders van aard was. Cultuur ten tijde van Calvijn was nog theologisch, maar cultuur vandaag is antropologisch. Anderzijds vraagt Van Zanten zich af waar het cultureel engagement van het *Reformatorisch Dagblad* vandaan komt. De krant is namelijk geworteld in een traditie waarin geen aandacht wordt geschonken aan de moderne seculiere cultuur. Het *Reformatorisch Dagblad* is dat sinds 1998 ‘opeens’ wel gaan doen, maar baseert die ommezwaai nergens op. Het enige argument is dat de bevindelijk gereformeerden als groep meer zijn gaan emanciperen. Maar bev.ger. kunnen niet ‘zomaar’ geïnteresseerd raken in de cultuur, zonder daar een argument voor te hebben die past binnen hun totale levensbeschouwing, aldus Van Zanten. Daarom noemt hij het een ‘onmogelijkheid’

---

⁸³ De Bruijn 2009c.

⁸⁴ Van Zanten 2004: 73.

om als bevindelijk gereformeerde aan te sluiten bij de moderniteit en tegelijk vast te houden aan de eigen fundamentalistische levensbeschouwing.⁸⁵

De artikelenserie 'Leven en lot' illustreert het punt van Van Zanten dat het *Reformatisch Dagblad* romans beoordeelt op levensbeschouwing en dus voornamelijk op inhoud. Ook christelijke romans worden daaraan onderworpen. Dit is een poëticaal standpunt dat uit de literaire kritiek naar voren komt. Een tweede poëticaal punt is dat de ethiek uit het boek moet kloppen met de Bijbel (geen erotiek, godslastering etc.). Met andere woorden: levensbeschouwing en ethiek moeten overeenstemmen met de Bijbel.

5.3 Poëtische uitgangspunten

De poëtische uitgangspunten van de bevindelijk gereformeerden zullen hieronder samengevat worden. Hoewel sommige uitgangspunten lijnrecht tegenover elkaar staan, komen ze beiden bij bevindelijk gereformeerden vandaan en zal ik zo ook zo laten staan.

5.3.1 Twee groepen bevindelijk gereformeerde auteurs: de stichtende en de op stijl georiënteerde auteurs

Status en functie Opvallend is dat geen van de auteurs in de gelezen interviews uitspraken doet over de status en functie die literatuur en poëzie in het algemeen volgens hen zouden moeten vervullen. Het lijkt alsof Maasland evangelisatie als functie van literatuur ziet, maar hij benadrukt dat als een mogelijke functie en niet als de ideale functie van literatuur.

Maker en muze De auteurs halen hun inspiratie uit de wereld om hen heen, uit hun ervaring, uit de Bijbel of uit de filosofie.

Vorm en inhoud Voor Florijn en Witvliet is de vorm erg belangrijk. Voor Maasland en De Priester is de vorm ondergeschikt aan de inhoud en de boodschap die ze willen doorgeven. De Priester doet uiteindelijk niets met de haar bekende kritiek.

Lering en vermaak Maasland en De Priester hebben echt het doel een christelijke boodschap over te brengen, die niet voor meerdere uitleg vatbaar is. Florijn en Van Wezel hebben het over een christelijke strekking in hun verhaal. Dat klinkt al een stuk zwakker. Ook Witvliet is voorzichtig met een christelijke boodschap. Een verhaal moet voor haar allereerst entertainment zijn, daarin kan dan iets christelijks verwerkt worden.

Voor alle besproken auteurs geldt echter dat ze iets met het christelijk geloof doen. Of het nu in de strekking van het verhaal duidelijk wordt, of in de boodschap of zelfs in de inhoud, geen auteur schrijft een 'neutraal' boek.

---

⁸⁵ Van Zanten 2004: 74.

De bevindelijk gereformeerde auteurs zoals ik die onderzocht heb, vallen eigenlijk in twee groepen uiteen. Aan de ene kant staan de stichtende en aan de andere kant de op stijl georiënteerde auteurs. De stichtende Maasland en De Priester halen hun inspiratie uit de Bijbel, preken en psalmen en zijn erop gericht een Bijbelse boodschap over te brengen en hun naaste te stichten. De inhoud staat centraal en de vorm komt op een tweede plaats. Arie Maasland wendt zijn literaire gaven nog wel aan, maar Christien de Priester heeft geaccepteerd dat haar poëzie literair niet van niveau is en vergoelijkt dat door te zeggen dat het in ieder geval wel toegankelijk is en een duidelijke boodschap weet over te brengen.

Aan de andere kant staan de op stijl georiënteerde auteurs die in de eerste plaats een goed boek en meeslepend verhaal willen schrijven. Vervolgens voegen zij daar een christelijke strekking of ondertoon aan toe. Geen van hen geeft expliciet een Bijbelse boodschap door. Of vanuit de veronderstelling dat zoiets vandaag de dag niet meer geaccepteerd wordt of vanuit de overtuiging dat literatuur voor alles vermaak moet zijn. Inspiratie wordt uit allerlei bronnen geput: uit de werkelijkheid, musea, filosofie of uit de eigen ‘binnenwereld’.

Deze tweedeling bij de bevindelijk gereformeerde literatoren heeft naar mijn mening niet te maken met het verschil tussen dichters en schrijvers. De dichters hebben zelf ook proza gepubliceerd, maar die is al even stichtend van aard als hun poëzie.

5.3.2 *Reformatorisch Dagblad*

De status van het *Reformatorisch Dagblad* is in het kader van dit onderzoek ambigu. Feitelijk zou de krant als dagblad van de bevindelijk gereformeerden beide bevindelijk gereformeerde cultuurvisies moeten representeren. Zowel de principiële cultuurmijding als de principiële cultuurwijding. Dat gebeurt bijvoorbeeld doordat zowel cultuurwijdners als cultuurmijders aan het woord komen. Zo presenteerde de krant in de bijlage ‘Christen en kunst’ een interview met de gereformeerde (kuyperiaanse) prof. Van Deursen en de bevindelijk gereformeerde (ledeboeriaanse) Slootweg. In dat interview stonden twee opinies lijnrecht tegenover elkaar. Doordat de krant tegenstrijdige standpunten in zich verenigt, is het lastig de krant zelf aan een bepaalde traditie te verbinden. Hieronder zal ik puntsgewijs de poëtische uitgangspunten die naar boven zijn gekomen uit het onderzoek weergeven en daar zal ik het bij laten.

Status en functie

- Kunst moet tot eer van God zijn
- Kunst moet heenwijzen naar God
- Kunstenaar moet schoonheid scheppen
- Kunst moet waarheid zoeken
- Kunst biedt genoeg

- Kunst is nuttig (het biedt inzicht in jezelf, de wereld, je medemens)
- Kunst heeft een maatschappelijke functie
- Kunst is een spiegel van de tijdgeest

Maker en muze

- Geen onbegrensde verbeelding
- Inspiratie uit Bijbel, psalmen, preken
- De Heilige Geest als inspirator

Vorm en inhoud

- Bijbel is norm, daarom geen erotiek en heidens-mythologische of godslasterlijke elementen
- Levensbeschouwing moet overeenkomen met Bijbel
- Vorm moet ambachtelijk zijn

Lering en vermaak

- Kunst is vermaak
- In kunst 'iets' laten zien (van bijvoorbeeld de orde van de schepping)

5.3.3 Het vervolg van het onderzoek

In §5.3.1 is geconstateerd dat de auteurs in twee groepen in te delen zijn. Bij het literair-historisch onderzoek bleek dat die tweedeling tussen stichtende auteurs en op stijl georiënteerde auteurs ook in de geschiedenis terug te vinden was. Ik heb ervoor gekozen niet eerst de chronologische poëtische geschiedenis te beschrijven en de hedendaagse auteurs daaraan te verbinden, maar om vanuit de poëtische opvattingen die uit dit onderzoek naar boven zijn gekomen steeds een stap terug te zetten in de geschiedenis.

Met het vergelijken van de poëtische uitgangspunten bleek dat de stichtende auteurs in een traditie staan die je zou kunnen typeren als een protestantsbevindelijke traditie. De poëtische opvattingen van de op stijl georiënteerde auteurs lijken erg op de opvattingen uit de protestants-christelijke traditie, de traditie die John Exalto schetste als de kuyperiaanse traditie waarin altijd openheid ten opzichte van de cultuur aanwezig is geweest. Deze twee tradities en de positie van de stichtende en de op stijl georiënteerde bevindelijk gereformeerde auteurs heb ik weergegeven in een schema.⁸⁶ In hoofdstuk zes zal ik de

---

⁸⁶ Zie de bijlage voor het schema.

protestantsbevindelijke traditie volgen om aannemelijk te maken dat de stichtende auteurs qua poëtische opvattingen daar het best bij aansluiten en in hoofdstuk zeven zal ik de protestants-christelijke traditie volgen om te laten zien dat de poëtische opvattingen van de op stijl georiënteerde het best bij die traditie passen.

6. Stichtende auteurs

De stichtende auteurs Arie Maasland en Christien de Priester hanteren poëtische uitgangspunten die vaker in de geschiedenis zijn voorgekomen. Het primair willen stichten en de vorm en kwaliteit ondergeschikt maken aan de inhoud en boodschap van het werk zijn uitgangspunten die ook terug te vinden zijn bij piëtistische dichters uit de achttiende eeuw en bij lieddichters uit de zeventiende eeuw. Uiteindelijk zijn die poëtische uitgangspunten terug te voeren op het vroomheidsoffensief van de nadere reformatie. Om dit te staven zal ik in het volgende teruggaan in de geschiedenis en achtereenvolgens de achttiende-eeuwse poëtica van de piëtisten en de zeventiende-eeuwse poëtica van de lieddichters bespreken. Uit die bespreking zal blijken hoe de poëtica's verbonden zijn met de nadere reformatie en daarachter met de reformatie.

6.1 Piëtistische dichters

Het vroomheidsoffensief van de nadere reformatie heeft niet kunnen bereiken wat zij wilde. Het ideaal van een nationale bekering, een vroom volk en een vrome overheid is verwezenlijkt en het ideaal spoorde steeds minder met de politieke werkelijkheid. Binnen de kerkmuren had de prediking van de nadere reformatoren echter wel effect gehad. De ideeën van de nadere reformatie zijn in de achttiende eeuw terug te vinden bij de 'fijnen', de gelovigen die elkaar op gezelschappen (conventikels) ontmoetten en met elkaar spraken over het leven met God in de tale Kanaäns.⁸⁷ De fijnen waren lid van de Gereformeerde Kerk, maar onderscheidden zich van hun medekerkgangers door een 'precieze levenswandel' en een heel eigen concept van wat een echte christen was.⁸⁸

De piëtisten schreven gedichtenbundels die in die tijd een aanzienlijk deel van de boekproductie moeten hebben uitgemaakt. S.D. Post heeft onderzoek gedaan naar de piëtistische poëzie aan de hand van twee belangrijke piëtistische dichters: Pieter Boddaert (1694-1760) en Rutger Schutte (1708-1784). Post gaat eerst in op piëtistische poëzie in het algemeen en werkt vervolgens het dichterschap van Boddaert en Schutte verder uit.⁸⁹ Hoewel piëtistische dichters streefden om aan te sluiten bij de taal- en spelkunde van de wetenschap, maakten zij geen deel uit van het officiële literaire circuit. Zowel Boddaert als Schutte schreven exclusief geestelijke poëzie en streefden alleen pastorale doelen na.⁹⁰

Piëtistische poëzie in de 18^e eeuw bestaat uit gezangen en gedichten waarin de groep kerkgangers die als de 'fijnen' werden aangeduid, zich hebben herkend. Het belangrijkste kenmerk van piëtistische poëzie is

---

⁸⁷ Post 1995: 12.

⁸⁸ Post 1995: 12.

⁸⁹ Post 1995: 13-14.

⁹⁰ Post 1995: 383.

het beschrijven van het dynamische geloofsleven in de tale Kanaäns.⁹¹ Piëtistische poëzie is te herkennen aan specifieke onderwerpen (wedergeboorte, geestelijke verlating, geestelijke blijdschap, hemelverlangen, etc.), aan het ontbreken van mythologische beeldspraak, aan een heldere en duidelijke stijl die voor alle eenvoudige geloven begrijpelijk was en aan een dichttrant die meer op inhoud gericht was dan op de vorm.⁹²

Het piëtistisch gedicht vervulde bij Boddaert twee functies. Boddaert gebruikte zijn poëzie als propagandamiddel voor zijn ethische opvattingen. Via gedichten bestreed hij een levenswandel die in zijn ogen niet goed was. Ook werden gedichten als communicatiemiddel gebruikt tussen God en de ziel en gelovigen onderling. Het geestelijk gezelschap of conventikel, waar de gelovigen elkaar ontmoetten, was op die manier een podium voor piëtistische dichtkunst. Het schrijven en lezen van gedichten werd naast Bijbellezing, gebed en het lezen van andere stichtelijke werken gezien als onderdeel van de private devotie.⁹³

Schutte vond dat een piëtistisch dichter in de eerste plaats moest dichten over het genadeleven van de gelovige. Jezus moest in het middelpunt staan. Wie in Jezus geloofde, kon volgens Schutte niet meer dichten over de ijdelheden van de wereld. En als je dan toch dichtte over aardse zaken, dan moest het je te doen zijn om de eer van God. Maar de waarde van zulke gedichten was niet te vergelijken met bevindelijke gedichten over Gods heilsplan voor de mens en over het genadeleven.⁹⁴

Schutte was van mening dat dichterlijke verbeeldingskracht niet genoeg was om stichtelijke verzen te schrijven. Het schrijven van een piëtistisch gedicht was een proces dat begon met een existentiële godservaring. Het gaat hierbij niet zozeer om de dichterlijke inspiratie uit het platonisch denken, maar om een beïnvloeding door de Heilige Geest. Die beïnvloeding bestond uit twee elementen. Ten eerste moest de dichter een goddelijke ervaring ontvangen. Ten tweede moest hij de juiste woorden kiezen om zijn ervaring in poëzie uit te drukken. De Heilige Geest is degene die een goddelijke ervaring geeft en Hij activeert en leidt vervolgens de menselijke capaciteit.⁹⁵

Schutte heeft willen voldoen aan het beeld van de *poeta doctus*. Om in de literaire wereld mee te tellen, moest een dichter gebruik maken van mythologie om zijn eruditie te kunnen tentoonspreiden. Dat

---

⁹¹ Post 1995: 47.

⁹² Post 1995: 43.

⁹³ Post 1995: 130.

⁹⁴ Post 1995: 234-236.

⁹⁵ Post 1995: 236-237.

weigerde Schutte. Hij bedacht een alternatief. In plaats van mythologie gebruikte hij beelden uit de oosterse archeologie en aardrijkskunde om zijn gedichten te versieren.⁹⁶

Schutte geeft zes criteria voor stichtelijke poëzie. Het belangrijkste aspect is dat een gedicht ‘de geur van godvruchtige bevindingen’ moet bevatten. Ten tweede mag in een gedicht alleen de waarheid staan. De gedachtegang moet ten derde logisch zijn. De gedachten kunnen ten vierde versierd worden met ‘bevallige uitdrukkingen en ongezochte beelden’, maar die mogen de helderheid en duidelijkheid niet in de weg staan, het vijfde criterium. Alleen als gedichten helder zijn, kunnen ze namelijk een ander onderwijzen. Ten zesde moet het metrum goed lopen.⁹⁷

Al met al komen de poëtische uitgangspunten van de piëtisten op het volgende neer. De functie van poëzie was primair het stichten van jezelf, je medegelovige en het eren van God. De inhoud lag zo goed als vast, waarbij de vorm ondergeschikt was. Al versilde dat per dichter, want iemand als Schutte deed zijn best de literair geschoolde lezer in zijn poëzie een alternatief te bieden. Inspiratie kreeg men van de Heilige Geest. En poëzie was niet op vermaak gericht, hoewel het zingen of lezen van piëtistische liederen en gedichten ontspannend kon zijn. Vermaak ging altijd gepaard met lering, die uiteindelijk belangrijker was dan het genoegen.⁹⁸

6.2 Lieddichters

De poëtische opvattingen van de piëtisten uit de vorige paragraaf zijn grotendeels terug te vinden in de poëtische opvattingen van de lieddichters uit de zeventiende eeuw.

De lieddichters worden samen met andere zeventiende-eeuwse predikant-dichters besproken in de studie *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten* van Els Stronks. Zij verdeelt de besproken predikant-dichters in twee groepen: de predikant als lieddichter en de predikant als *poeta doctus*. De eerste groep dichters schrijft poëzie om te stichten. De vorm wordt ondergeschikt gemaakt aan de inhoud en mythologische versieringen worden vanwege hun heidense en onstichtelijke karakter afgewezen. De tweede groep schrijft poëzie voor de meer literair geschoolde lezer en schenkt duidelijk aandacht aan de vorm wat onder andere blijkt uit het gebruik van mythologie als versiering van hun poëzie. In het volgende wil ik ingaan op de poëtische opvattingen van de lieddichters, de opvattingen van Franciscus Ridderus, Willem Sluiter en Jodocus van Lodestein.

---

⁹⁶ Post 1995: 239.

⁹⁷ Post 1995: 242-243.

⁹⁸ Post 1995: 36.

Franciscus Ridderus schreef catechisatieliederen om de geloofsbeleving in gezinnen te versterken.⁹⁹ Onderwerpen waarover hij dichtte zijn: de geloofsleer, de christelijke plichten en levenshouding en de bijbelse geschiedenis.¹⁰⁰ Op de Dordtse synode werd geconstateerd dat de jeugd niet voldoende catechetisch onderwijs kreeg omdat veel jongeren helemaal geen onderwijs – en dus ook geen catechisatie – kregen. Predikanten besloten toen dat de ouders zelf hun kinderen catechetisch onderwijs moesten geven waartoe zij zelf in de catechisatiebundels voorzagen. Ridderus' bundel is er ook zo een.¹⁰¹ Het primaire doel van de poëzie in Ridderus' bundel is dus het stichten. Ridderus vermeid daarom een 'welgestelde' stijl of hoogdravende woorden en probeerde in eenvoudig taalgebruik de inhoud zo begrijpelijk mogelijk neer te zetten. Kunst leidde volgens hem maar af van de inhoud, en daar ging het ten slotte om.¹⁰²

Willem Sluiter schreef primair voor zijn gemeente en koos daarom bewust voor de vorm van het toegankelijke lied. Hij gebruikte eenvoudige woorden, zinnen en taalgebruik. In korte zinnen worden dezelfde gedachten steeds opnieuw verwoord.¹⁰³ Met de eenvoudige gelovige als doel vermeid Sluiter de opgepronkte taal en dichtkunst van de poëten en koos ervoor de vertrouwde tale Kanaäns in zijn poëzie te bezigen.¹⁰⁴ Met zijn bevindelijke liedteksten streefde Sluiter naar verinnerlijking van het geloofsleven.¹⁰⁵ Zijn teksten zijn te karakteriseren als 'mengelingen van adviezen, aansporingen, voorschriften, bespiegelingen en overdenkingen'.¹⁰⁶ Iedere liedtekst sluit Sluiter af met een les of raadgeving. Naast instructies bevatten zijn gedichten ook bevindelijke bespiegelingen. Zo worden verstand en gevoel aangesproken.¹⁰⁷

Jodocus van Lodenstein schreef liederen die bestonden uit een overdenking over de relatie tussen de ziel en God, met een tekst, geloofswaarheid of ervaring als uitgangspunt.¹⁰⁸ Het ging Lodenstein er niet zozeer om de zanger van een geestelijke les te overtuigen, zoals Ridderus en Sluiter wel tot doel hadden, maar om door middel van het zingen het innerlijke geloofsleven te beschouwen en zo gemeenschap met God te

---

⁹⁹ Stronks 1996: 58.

¹⁰⁰ Stronks 1996: 60.

¹⁰¹ Stronks 1996: 73-74.

¹⁰² Stronks 1996: 72-73.

¹⁰³ Stronks 1996: 95.

¹⁰⁴ Stronks 1996: 97.

¹⁰⁵ Stronks 1996: 93.

¹⁰⁶ Stronks 1996: 94.

¹⁰⁷ Stronks 1996: 94.

¹⁰⁸ Stronks 1996: 115.

ervaren. Verinnerlijking van het geloofsleven werd volgens Lodenstein niet bereikt door ander gedrag, maar door meditatie en concentratie op het hemelse. Daartoe heeft hij zijn liederen geschreven.¹⁰⁹ Lodenstein had bij zijn liederen de conventikels op het oog. Op die samenkomsten van gelovigen werd er onder andere gezongen en vormden deze liederen aanzetten tot gesprekken die de gelovigen moesten opwekken.¹¹⁰ Lodensteins liederen gaven de mogelijkheid tot overdenking. Ze waren geschikt om uiting te geven aan de gevoelens van gelovigen en dienden tegelijk als toetssteen voor de echtheid van die gevoelens als teken van een verinnerlijkt geloofsleven.¹¹¹

De liedboeken van de lieddichters waren een belangrijk medium voor het overdragen van de idealen van de nadere reformatie. Een mogelijke oorzaak hiervoor is de inaugurele rede van Voetius waarin stond dat de dichtkunst in dienst van de godsdienst gesteld moest worden.¹¹² De predikant-dichters Ridderus, Sluiter en Lodenstein waren er op uit hun publiek te stichten. Hun dichtkunst stond in dienst van hun godsdienst. Dat betekende voor hen ook dat literaire verfijndheid, geleerdheid, dichterlijke vaardigheid of scholing van ondergeschikt belang waren. De waardigheid van hun liedkunst was gelegen in de waardigheid van het (geestelijke) onderwerp. Daardoor oversteeg hun dichtkunst de wereldlijke kunst.¹¹³ Een oorzaak voor het mijden van dichterlijke geleerdheid was de eenvoudige gelovige. Eenvoudig in sociaal-economisch opzicht en eenvoudig in geestelijk opzicht. De 'kleinen' onder de gelovigen moesten gesticht worden en eenvoudige poëzie was het beste middel daarvoor.¹¹⁴ Soms werden er zelfs aanpassingen in de dichtstijl aangebracht die een dichter af zou keuren, maar die door de lieddichters geprezen werden omdat ze zoveel bijdroegen aan een eenvoudige stijl.¹¹⁵ Dit illustreert hoezeer het de lieddichters om de inhoud te doen was en dat de vorm daardoor op een lager plan kwam te staan.

6.3 Nadere reformatie

De term 'nadere reformatie' is al enkele keren gevallen in de vorige paragrafen. De lieddichters en piëtisten streefden welbewust de idealen van de nadere reformatie na. In deze paragraaf wil ik kort uiteenzetten welke poëtische uitgangspunten door nadere reformatoren gebruikt werden. Daaruit zal blijken dat de nadere reformatie geen a- of anticulturele beweging is geweest en dat de nadere reformatie enerzijds dichters heeft beïnvloedt die het dichterschap ondergeschikt maakten aan hun godsdienst, maar anderzijds

---

¹⁰⁹ Stronks 1996: 115-117.

¹¹⁰ Stronks 1996: 120, 121.

¹¹¹ Stronks 1996: 130.

¹¹² Stronks 1996: 38.

¹¹³ Stronks 1996: 52-53.

¹¹⁴ Stronks 1996: 43.

¹¹⁵ Stronks 1996: 54.

ook dichters heeft beïnvloedt die de spiritualiteit van de nadere reformatie en de dichtkunst tegelijkertijd hoog hielden.

De nadere reformatie wilde de reformatie op alle terreinen van het leven doorvoeren. Niet alleen de kerk, maar ook de samenleving en de cultuur moest ‘gereformeerd’ worden. Gisbert Voetius, grondlegger van de nadere reformatie, formuleerde in zijn inaugurale rede (1634) een nieuwe visie op de dichtkunst. Hij stelde dat de dichtkunst een dienaar is van de godsdienst. Niet Apollo, maar Christus moet de dichter leiden. De oratie heeft invloed gehad op de religieuze dichtkunst. Eerst deden literair ambitieuze predikanten als Jacob Revius of Franciscus Martinius hun best de moderne poëzie voor het geloof te winnen, maar zij schreven voor een beperkt publiek van kenners. Met de oratie van Voetius kwam er een zuiver religieuze gemeenschapspoëzie op gang die helemaal in dienst stond van ‘belering en beleving’.¹¹⁶

De nadere reformatie was een beweging die ijverde voor een radicale en totale heiliging van alle terreinen van het leven en voor een innerlijke doorleving van de gereformeerde leer en persoonlijke levensheiliging.¹¹⁷ In de literatuur van de nadere reformatie zijn twee stromingen te onderkennen. De ene stroming richt zich op het uitdragen van een programma om de wereld nader te reformeren. De andere stroming richtte zich meer op het individu die het geloof zelf moest beleven. Deze stroming leidde tot wereldmijding en tot het ontstaan van een subcultuur met eigen teksten en netwerken. Het geloof werd in die teksten ‘beschreven en beleden als een proefondervindelijk beleefde innerlijke werkelijkheid’.¹¹⁸

De literatuur van de nadere reformatie stond over het algemeen primair in dienst van het geloof. Men schreef gedichten voor catechisatie, Bijbelonderwijs, meditatie of stervensbegeleiding.¹¹⁹ Om dit doel zo goed mogelijk te bereiken, koos men voor een eenvoudige stijl, zodat de eenvoudige gelovige daadwerkelijk gesticht kon worden. Sommigen namen bewust afstand van de toenmalige literaire kwaliteiten met woorden die blijk lijken te geven van minachting van de literair hoogstaande technieken. Zo neemt Willem Sluiter bijvoorbeeld afstand ‘van literaire aanstellerigheid en van de hoogdravende poëzie “die bijna geen mensch verstaen en kan, ’t welk ik overlate den Poëten, welker voornaemste oogmerk is den leser in verwondering brengen over haere meer dan gemeene dicht-konst”’.¹²⁰ Toch betekende de afwijzing van literaire hoogdravendheid geen afwijzing van de literatuur op zichzelf. Predikanten als Lodenstein, Montanus, Witius en dezelfde Sluiter die zojuist geciteerd is, beoefenden veel

---

¹¹⁶ Porteman & Smits-Veldt 2008: 460-461.

¹¹⁷ Strengholt 1998a: 275.

¹¹⁸ Porteman & Smits-Veldt 2008: 658-659.

¹¹⁹ Porteman & Smits-Veldt 2008: 661.

¹²⁰ Porteman & Smits-Veldt 2008: 666.

verschillende poëzievormen en waren thuis in de literaire cultuur. De mythologie werd alleen afgewezen en hun plezier in poëtische vaardigheid bleef ondergeschikt aan hun religieuze oogmerken.¹²¹

Dat de nadere reformatie literatuur en cultuur in hun wezen niet afwees, is een belangrijke constatering. Juist omdat heden ten dage de nadere reformatie wel wordt gezien als een ‘a- of zelfs anticulturele’ beweging. Strengholt probeert te laten zien dat de nadere reformatie geen anticulturele beweging is geweest en toont aan dat het gedachtegoed van de nadere reformatie terug te vinden is in de poëzie van Revius, Cats en zelfs in de poëzie van Huygens, die niet tot de vertegenwoordigers van deze godsdienstige richting heeft behoord.¹²² Ook waren vertegenwoordigers van de nadere reformatie zelf in geen geval a-cultureel. In hun werk geven ze blijk van kennis van de literaire cultuur.¹²³

Strengholt reageert in ‘Literatuur bij de “preciese” hervormden. Over Herman Witsius en de literatuur van zijn tijd’ op de stelling dat Witsius (1636-1708) stichtelijke poëzie schreef waarbij het hem niet om de literatuur te doen was. Witsius’ poëzie zou geen poëtische waarde hebben en hoogstens te betitelen zijn met ‘rijmen’, wat voor een dichter geen compliment is. Strengholt bevestigt dat Witsius’ poëzie met stichtelijke bedoelingen is geschreven en het esthetisch element op de tweede plaats kwam, maar door goed te kijken naar bepaalde vormaspecten en naar de literair-historische achtergrond komt Strengholt tot hele andere conclusies. Zo concludeert hij dat Witsius zich wel degelijk om de vorm bekommerde en daarbij gebruik maakte van het werk van grote dichters als Huygens en Hooft. Daaruit blijkt bovendien dat Witsius in ieder geval vertrouwd moet zijn geweest met de literatuur van zijn tijd. Hoewel de bekommernis om de vorm op de tweede plaats staat, is deze wel degelijk aanwezig.¹²⁴ ‘Er heeft hoe dan ook een positieve relatie bestaan tussen de Nadere Reformatie en de literaire cultuur van de zeventiende eeuw’ aldus Strengholt.¹²⁵

Dat er bij de nadere reformatie sprake is van een kritische en selectieve houding ten opzichte van de cultuur ontkennt Strengholt in geen geval. Daarover schrijft hij: ‘Die houding vloeit voort uit de vreemdelingschap: wel *in*, niet *van* de wereld. Dat hoeft geen negativisme of principiële cultuurvijandigheid te zijn, het is een keuze om der wille van de van Godswege geboden levensheiliging’.¹²⁶ Die houding is niet sektarisch, zo betoogt hij, maar ‘katholiek’ in de betekenis van ‘algemeen’ of ‘algemeen christelijk’. Ook

---

¹²¹ Porteman & Smits-Veldt ? : 670.

¹²² Strengholt 1998a: 283.

¹²³ Strengholt 1998b: 306.

¹²⁴ Strengholt 1998b: 291-295, 306.

¹²⁵ Strengholt 1998b: 306.

¹²⁶ Strengholt 1998a: 280.

kerkvaders als Augustinus hanteren deze houding ten opzichte van de cultuur.¹²⁷ Hoewel er aanhangers van de nadere reformatie zijn geweest die hun toevlucht namen tot negatieve wereldmijding, is dat volgens Strengholt niet typerend voor de nadere reformatie als beweging. Dat de piëtisten later wel deze beweging naar een eigen subcultuur hebben gemaakt, komt niet noodzakelijk voort uit het programma van de nadere reformatie.

Strengholt ziet de vertegenwoordigers van de nadere reformatie midden in de werkelijkheid van hun tijd staan. Ze veroordeelden wel allerlei zaken, maar ze plaatsten tegelijk de vormen en werktuigen van de cultuur op een hoger plan, in dienst van hun hoge ideaal.¹²⁸ Daar komt bij dat bepaalde thema's uit het werk van nadere reformatoren worden gezien als typische kenmerken van hun wereldmijdingsideaal terwijl deze thema's in de zeventiende eeuw algemeen zijn. Matigheid bijvoorbeeld is een wijdverbreide deugd die belangrijk is in de stoïcijnse levensopvatting. Het vanitasthema of de ijdelheid van het leven komt ook in vele cultuuruitingen terug die niet direct een verband met de nadere reformatie houden. Bovendien moet het protest tegen bepaalde cultuuruitingen juist geïdentificeerd worden als teken van 'positieve betrokkenheid bij het hier en nu van de samenleving'.¹²⁹

In de zeventiende eeuw zie je grofweg twee gereformeerde houdingen ten opzichte van de cultuur. Een kritische deelname, waarin de contemporaine literatuur met afwijzing van al te heidense elementen, beoefend wordt. En een mijding van het gangbare literaire circuit waarbij de auteurs primair voor de gelovigen poëzie schrijven, met als enige doel het stichten van de medemens. De nadere reformatie heeft invloed op beide groepen. Enerzijds zijn er de lieddichters die de idealen van de nadere reformatie met hun poëzie najagen en daarbij de poëzie ondergeschikt maken aan die idealen. Anderzijds zijn er de gereformeerde dichters die schrijven volgens contemporaine literaire standaarden en tegelijk tonen geïnspireerd te zijn door de spiritualiteit van de nadere reformatie.¹³⁰

6.4 Reformatie

De reformatoren zelf hebben nooit een eigen poëtica ontwikkeld. Uit Calvijns werk zijn wel wat poëtische uitgangspunten te destilleren, maar het gaat daarbij meer om een deelname aan de eigentijdse cultuur onder principieel voorbehoud dan om een nieuwe, onafhankelijke visie op de cultuur.¹³¹ Dat er uit de

---

¹²⁷ Strengholt 1998a: 279.

¹²⁸ Strengholt 1998a: 280.

¹²⁹ Strengholt 1998a: 282-283.

¹³⁰ Strengholt 1998a: 275-290.

¹³¹ Strengholt 1990a: 21, 26.

reformatie geen cultuurprogramma is voortgekomen, is niet vreemd. De reformatie was gericht op hervorming van de kerk en de leer, niet op reformatie van de cultuur in al haar geledingen.¹³²

Wel noemt de nieuwe literatuurgeschiedenis enkele uitgangspunten van een specifiek protestantse hervormde poëtica, maar hoe wijdverbreid deze poëtica is geweest, is niet bekend. De poëtische uitspraken komen uit een antwoord van de calvinistische rederijker Jacob Cassyere, namens de Bossche kamer, op de vraag van het Antwerpse landjuweel. Cassyere schrijft daarin dat de kunsten gaven van God zijn en daarom dus de eer van God en een deugdzaam omgang met de schepping moeten bevorderen, en niet de roem van de dichter. In deze poëtica is de retorica de belangrijkste omdat zij vanuit haar goddelijke oorsprong liefde, eendracht en matigheid vertolkt. Het gaat alleen om de eer van God en het dienen van de naaste. De muzen hebben in deze poëtica geen functie en Cassyere keert zich daarnaast ook fel tegen de verering van de heidense klassieken.¹³³

Deze poëtica vertoont overeenkomsten met de poëtische uitspraken die Calvijn heeft gedaan. Uit deze uitspraken van Calvijn over dichters en dichtwerken is echter geen samenhangende theorie af te leiden. Strengholt stelt dat Calvijns beweringen over het algemeen aansluiten bij de heersende opvattingen. Zo vindt Strengholt bij Calvijn het bekende horatiaanse *utile dulci* terug. Poëzie is een instructie in esthetisch gewaad waarbij de didactische functie voorop staat. Wat dat betreft sluiten Calvijns opvattingen aan bij de pragmatische poëtica van zijn tijd.¹³⁴

De kunstenaar neemt bij Calvijn een nederige plaats in ten aanzien van de geschapen werkelijkheid als schepping van God. ‘Het subject verdwijnt achter het object.’¹³⁵ Strengholt stelt echter dat dit geen nieuwe visie op kunst is, Calvijn legt alleen een bepaalde nadruk die ervoor zorgt dat het ‘Calvijns’ wordt. Karakteristiek is ook zijn visie op de letteren die aansluit bij het denken van zijn tijd, maar ‘Calvijns’ wordt door de nadruk op soberheid en helderheid in de stijl en harmonie tussen de inhoud en de gekozen vorm van de tekst.¹³⁶

Calvijn kende de klassieken en citeert ze regelmatig. Hij toont zich getroffen door hun mooie verzen of door elementen van waarheid in hun werk. Calvijn is daarbij selectief, maar dat neemt niet weg dat hij de

---

¹³² Strengholt 1990a: 23.

¹³³ Porteman & Smits-Veldt 2008: 50-51.

¹³⁴ Strengholt 1990a: 21-22.

¹³⁵ Strengholt 1990a: 22.

¹³⁶ Strengholt 1990a: 21-22.

kunstzinnige gaven van heidenen waardeert. Daarmee zet Calvijn de traditie van de kerkvaders voort die eveneens selectief en waarderend met de klassieke erfenis omsprongen.¹³⁷

L. Strengholt voert Revius op als voorbeeld van een calvinistische dichter die onder kritisch voorbehoud deelnam aan de contemporaine cultuur. Revius sluit aan bij de literaire praktijk van zijn dagen die voor een groot deel gebaseerd is op klassieke teksten, maar hij zuivert zijn klassieke bronnen van onchristelijke elementen. In zijn programmatisch gedicht ‘Heydens houwelijck’ wordt de stelling verdedigd dat een christen gebruik mag maken van onchristelijke dingen, mits hij de heidense elementen daaruit weglaat. Revius baseert zich op Deuteronomium 21:10-14 waar de Joden wordt toegestaan om onder bepaalde voorwaarden een heidense vrouw te trouwen. ‘Met zijn selectieve en christianiserende manier van omgaan met de pagane letteren sluit Revius aan bij Calvijn, in diens dualistische houding van waardering en reserve.’¹³⁸ Deze manier van omgaan met de seculiere cultuur heeft zijn wortels in de oude kerk. Ook bij Origines, Hieronymus en Augustinus is een zelfde houding van waardering en reserve op te merken ten opzichte van de hen omringende cultuur.¹³⁹ Strengholt concludeert daaruit dat primaire gerichtheid op het Woord van God niet uitsluit dat het goede uit de heidense oudheid gewaardeerd wordt.¹⁴⁰ Wel is de Schrift de norm op basis waarvan de selectie van het waardevolle plaatsvindt.

6.5 Een bevindelijke diachronische lijn van stichtende poëtica’s

In de vorige paragrafen is aangetoond dat poëtische opvattingen als ‘de vorm is ondergeschikt aan de inhoud’ en ‘het gaat om het stichten, het doorgeven van een Bijbelse boodschap’ ook terug te vinden zijn bij de achttiende-eeuwse piëtisten en zeventiende-eeuwse lieddichters. De kiem daarvoor ligt mogelijk in de nadere reformatie bij de inaugurele rede van Voetius, die daarin stelt dat poëzie in dienst moet staan van de godsdienst. Zowel bij de lieddichters uit de zeventiende eeuw als bij de piëtisten uit de achttiende eeuw en bij de bevindelijk gereformeerde stichtende auteurs uit de eenentwintigste eeuw zie je deze poëtische uitgangspunten terug.

Eenzijds lijkt er een versmalling in deze traditie te bestaan doordat de nadere reformatoren nog blijk gaven van kennis van de hen omringende cultuur en literaire eisen. Hoe verder je naar het heden gaat, hoe minder dat zo lijkt te zijn. De piëtisten wendden zich steeds meer van de wereld af en richtten zich voornamelijk op hun medegelovigen. Iemand als De Priester is zich helemaal niet meer bewust van het literaire leven in de cultuur om haar heen. Anderzijds duiken er in deze traditie steeds auteurs op die

---

¹³⁷ Strengholt 1990a: 22.

¹³⁸ Strengholt 1990a: 26.

¹³⁹ Strengholt 1990a: 26.

¹⁴⁰ Strengholt 1990a: 26.

tegemoet willen komen aan de literaire wensen van hun tijd. Zo bedenkt Rutger Schutte een alternatieve versiering voor de mythologie en probeert Arie Maasland een bekeringsverhaal literair te schrijven.

Maar ondanks dat wordt deze protestantsbevindelijke traditie gekenmerkt door een grote nadruk op stichting en het onderwerpen van de vorm daaraan.

7. Op stijl georiënteerde auteurs

Hoewel de drie auteurs Els Florijn, Leendert van Wezel en Marianne Witvliet een bevindelijke achtergrond hebben, valt uit hoofdstuk vijf op te merken dat zij de poëtische uitgangspunten die het werk van de stichtende auteurs kenmerkt, niet delen. Zij proberen eerder een goede (literaire) vorm neer te zetten en daar een christelijke strekking aan te geven, maar het duidelijk doorgeven van een Bijbelse boodschap of bevindelijke les is er niet bij.

De boeken van deze auteurs worden zowel door bevindelijk gereformeerden gelezen als door literair-critici van *Liter*. In het *Reformatorsch Dagblad* worden deze auteurs gezien als de betere auteurs van de reformatorische wereld. Tegelijkertijd wordt echter de inhoud van Florijns boeken bekritiseerd vanwege het nihilistische karakter.¹⁴¹ Door de critici van *Liter* worden deze auteurs gezien als veelbelovende auteurs, maar eigenlijk zijn ze nog niet goed genoeg om het predicaat ‘literair’ te verdienen. De novelle *Bladstil* van Leendert van Wezel wordt in *Liter* weggezet als stijlloos boek.¹⁴²

Uit hoofdstuk zeven zal blijken dat zij qua poëtische opvattingen veel beter aansluiten bij de protestants-christelijke traditie, een andere protestantse traditie waarin aandacht voor de vorm van oudsher vanzelfsprekend was.¹⁴³

Ook in dit hoofdstuk wil ik in vogelvlucht enkele poëtische opvattingen benoemen die in deze traditie zijn voorgekomen. Aangezien deze traditie veel omvangrijker en veelzijdiger is dan de bevindelijke traditie voert het te ver op alle poëtische posities even diep in te gaan. Ook is het zo dat de auteurs in deze traditie grotendeels de poëtische uitgangspunten van hun eigen tijd hanteren en als christen bepaalde keuzes maken om aan sommige eisen juist wel of juist niet te voldoen. Iemand als Willem Bilderdijk wees bijvoorbeeld de centrale rol van de verbeelding af die in de romantiek zo belangrijk was en zette daar het gevoel voor in de plaats. Het gevoel speelde echter ook een belangrijke rol in de romantische poëtica, waardoor Bilderdijks poëtische opvattingen romantische trekken vertonen. In het kader van dit onderzoek is het irrelevant op te merken dat gevoel bij Bilderdijk belangrijk is, omdat de lijn op dat niveau niet door te trekken valt van de zeventiende naar de eenentwintigste eeuw. Op een meer abstract niveau is het van belang dat Bilderdijk de poëtische uitgangspunten van zijn tijd (in meerdere of mindere mate) hanteerde, zowel de inhoud als de vorm belangrijk vond en de poëtische keuzes die hij maakte liet afhangen van zijn protestantse levensovertuiging.

In §7.1 zal ik ingaan op de poëtische positie van *Liter*, het literair christelijke tijdschrift van dit moment. In §7.2 zal ik de protestants-christelijke literatuur bespreken die ontstaan is na de beweging van tachtig en

---

¹⁴¹ Wouters-Maljaars 2003.

¹⁴² Zwart 2009.

¹⁴³ Voor een overzicht van deze protestants-christelijke traditie verwijs ik naar het schema in de bijlage.

waar *Liter* uit voortkomt. Vóór de protestants-christelijke literatuur zijn de poëtische uitgangspunten terug te vinden bij Willem Bilderdijk (§7.3) en protestants-christelijke dichters uit de zeventiende eeuw als Cats, Huygens en Revius (§7.4). In §7.5 wil ik de verbondenheid van de stilistische auteurs met de protestants-christelijke traditie aannemelijk maken.

7.1 *Liter*

‘Dat het in de kunst altijd ging om het *hoe*, nooit om het *wat*. Dat in de kunst de vorm de eigenlijke inhoud was.’¹⁴⁴ Pieter Nouwen haalt dit citaat van Harry Mulisch aan in zijn kritiek op de Nederlandse prozacritici, die hij neerschrijft in een kort essay in *Liter*. Boekrecensies in Nederland staan volgens hem vol met verhaallijnen, citaten en wat psychologie terwijl evaluaties van concepten, composities, stijl en muzikaliteit geen plaats krijgen in de bespreking van romans. Men bekommert zich slechts om de inhoud, naar de vorm kijkt men niet. Nouwens doel is het aanzwengelen van een debat hierover.¹⁴⁵

Zonder de precieze poëtica van *Liter* te willen definiëren, want dat zou een onderzoek vergen dat de proporties van deze scriptie ver zou overstijgen, kan gesteld worden dat *Liter* literaire teksten ziet als kunstwerken en daarom vraagt naar de vorm. Als christelijk literair tijdschrift wil het zich exclusief met literatuur bezig houden, niet met lectuur, en wil het het religieuze vacuüm dat in literair-critisch Nederland is ontstaan, opvullen met christelijke of religieuze lezingen van poëzie en proza. Gerda van de Haar, redacteur van *Liter*, antwoordt op de vraag: waarom een christelijk literair tijdschrift? met: ‘omdat het in Nederland veel te onvanzelfsprekend is dat religie en meer specifiek christendom een rol spelen in de literatuur. Dan bedoel (...) ik niet dat je zonder Bijbelkennis niet ver komt in de appreciatie van veel poëzie of romans (dat geldt ook voor andersoortige kennis van de werkelijkheid), maar dat een christelijke of anderszins religieuze lezing van poëzie en proza droogweg bij voorbaat werd uitgesloten’.¹⁴⁶ In een bespreking van een religieus getinte uitgave van *De Gids* constateert Van de Haar dat er in literair Nederland een verandering is opgetreden en dat *Liter* wel opgeheven kan worden. Of in ieder geval niet meer kan stellen dat het opvullen van een religieus vacuüm haar enige bestaansgrond is.

Deze opmerking van Van de Haar illustreert dat *Liter* zichzelf niet ziet als platform voor een aparte (christelijke) literatuur (met een eigen poëtica), maar zij ziet zichzelf als ‘algemeen literair’ met een religieuze aanvulling ten opzichte van het Nederlandse ‘seculiere’ literaire circuit. Ook illustreert deze opmerking dat *Liter* bewust literair wil zijn en geen literaire zonden vanwege een christelijke inhoud accepteert. Dat blijkt uit een felle reactie van Dirk Zwart in *Liter* 35 op *Bladstil* van Leendert van Wezel. De uitgever van de novelle suggereert dat het om een literair werk gaat, maar Zwart is een andere mening

---

¹⁴⁴ Mulisch in: Nouwen 2006: 84.

¹⁴⁵ Nouwen 2006: 84-86.

¹⁴⁶ Van de Haar 2008: 71.

toegedaan. ‘Het is een tuttig geschreven verhaal over een bedeesde jonge vrouw met een nogal beperkte leefwereld, dat ik het liefste ironisch zou willen opvatten, maar dat van a tot z serieus bedoeld lijkt te zijn. Het verhaal is weliswaar met “enige vaart” geschreven, en heeft een “open einde” in die zin, dat het stopt op het moment dat de hoofdpersoon voor een beslissende keuze staat (zal zij de moed hebben om...?), maar met een “literair” aandoende suggestiviteit heeft dat niets te maken. Het is een kunstje, dat Van Wezel kennelijk vaker toepast.’¹⁴⁷

7.2 Moderne protestantse literatuur vanaf 1903

Gert van de Wege beschrijft in “Onder de musschen een baas”. Seerp Anema en het ontstaan van de moderne protestantse literatuur’ het ontstaan van de protestantse literatuur. Vóór de tachtigers was er een Nederlandse literatuur die gestempeld was door het christelijk geloof en waar Bilderdijk en Beets deel van uitmaakten. Door de tachtigers had de literatuur in snel tempo haar christelijke karakter verloren en werden christelijke auteurs gedwongen om stelling te nemen tegen de beweging van tachtig, die de schoonheid aanbad in plaats van God. Tegelijkertijd viel de maatschappij in zuilen uiteen en onder invloed van Kuyper ontstond het idee van een eigen gereformeerde literatuur. In deze maalstroom, waarin je als kunstenaar een plaats moest innemen, zowel ten opzichte van de beweging van tachtig als ten opzichte van de zuil, ontstond volgens Van der Wege de moderne protestantse literatuur: ‘Ik meen dat hier, in dit conflict, een moderne christelijke literatuur geboren werd. Altijd klem tussen de zuil en de *high culture*, steeds in de spagaat tussen geloof en kunst, en zelden onbekommerd’.¹⁴⁸

Van de Wege schetst de literaire carrière van Seerp Anema als voorbeeld van een protestantse literaire schrijver. Enerzijds bekoorde de schoonheid van de tachtigerspoëzie hem, anderzijds was hij vanwege zijn kuyperiaanse achtergrond verplicht afstand te doen van de poëzie van tachtig. Nooit is het tot een synthese gekomen. Van de Wege omschrijft zijn literaire werk als volgt. ‘Anema had een calvinistische roman geschreven, maar die was een esthetisch prul; hij had esthetisch bevredigende gedichten gepubliceerd, maar die verdorden wanneer zijn levensbeschouwing eraan te pas kwam.’¹⁴⁹

J.A. Rispens bespreekt de protestantse literatuur van na 1880 en maakt enkele onderscheidingen. Bij iedere auteur beoordeelt hij de functie van de vorm in het literaire kunstwerk en de mate waarin het individuele dan wel gemeenschapskunst is. De aandacht voor de vorm moet gezien worden tegen de achtergrond van de tachtigers voor wie de vorm de eigenlijke inhoud van hun kunst was geworden. Niet alle protestantse christelijke dichters waren dezelfde mening toegedaan hierover. Iemand als Seerp Anema vond dat kunst bewust een instrument tot eer van God moest zijn en kon zich daarom niet laten verenigen met de

---

¹⁴⁷ Zwart ? In Liter 35, geraadpleegd via: <http://yord.nl/literatuur/artikel/806066> [3-8-2010].

¹⁴⁸ Van de Wege 2003: 3.

¹⁴⁹ Van de Wege 2003: 13.

autonome poëzie van tachtig (hoewel hij de schoonheid ervan had ervaren). Hij zag daartussen een tegenstelling. Jacqueline van der Waals zag die tegenstelling op dat niveau niet. Zij hield het religieuze en artistieke van elkaar gescheiden zonder een diepere eenheid te miskennen. Daarom kon zij kunst (een betrekkelijke) autonomie toekennen.¹⁵⁰ Haar poëzie wordt door Rispens als ‘waarachtige en autonome poëzie’ betiteld.¹⁵¹ Vorm wordt door Van der Waals niet gezien als een uitwendige huls, maar als iets wezenlijks, iets dat van binnenuit groeit. Vorm en inhoud zijn dan ook een bij haar. Zou je uit een gedicht de gedachte nemen, dan heb je niet dezelfde gedachte in een andere formulering, maar iets geheel anders.¹⁵² Met andere woorden, binnen de protestants-christelijke traditie zijn er verschillende opvattingen aan te wijzen met betrekking tot de functie van literatuur en de verhouding tussen vorm en inhoud. Maar over het algemeen kan gesteld worden dat er openheid was ten opzichte van de (algemene) literaire wereld en dat de vorm niet klakkeloos ondergeschikt werd gemaakt aan de (christelijke) inhoud, zoals bij de piëtisten het geval was.

Op basis van de bespreking van de vorm- en gemeenschapsdimensie in het werk van protestantse dichters en auteurs, maakt Rispens drie categorieën protestants-christelijke schrijvers. Literaire auteurs, populaire auteurs en predikant-literatoren, die een ondefinieerbare predikanten-stijl hebben en daarom een aparte categorie krijgen.¹⁵³ Daarnaast let hij op de religieuze dimensie in het werk en onderscheidt hij eveneens drie groepen christelijke literatuur. De ethisch-literaire, de christelijke-humanitaire en de calvinistische.¹⁵⁴

Abraham Kuiper heeft zich duidelijk uitgesproken over kunst en cultuur. Hij zag kunst als een scheppingsgave en het creëren van kunst en cultuur zag hij als een scheppingsopdracht. Om te illustreren hoe een protestant in het geheel geen tegenstelling kan zien tussen geloof en kunst, in tegelstelling tot de piëtisten en bevindelijk gereformeerden, zet ik hier enkele opmerkingen van Abraham Kuiper uiteen uit zijn Stone-lezing over calvinisme en kunst. De visie van Kuiper zie ik volgens de indeling van Rispens als onderdeel van de protestants-christelijke literatuur. Kuiper onderscheidt zich daarin door een eigen christelijke literaire wereld op te willen zetten vanuit de overtuiging dat alleen kunst van christenen de beste kunst kan zijn. Dat neemt niet weg dat hij kunst van niet-christenen ook als kunst accepteert, maar hij wil een scheiding aanbrengen tussen de ongewijde wereld en de geheiligde wereld. De protestants-christelijke traditie is echter breder dan calvinistische of kuyperiaanse opvattingen.

---

¹⁵⁰ Rispens 1938: 359.

¹⁵¹ Rispens 1938: 370.

¹⁵² Rispens 1938: 272, 273.

¹⁵³ Rispens 1938: 393.

¹⁵⁴ Rispens 1938: 367.

7.2.1 Abraham Kuyper: calvinisme en kunst

In 1899 hield Abraham Kuyper zes lezingen over het calvinisme waaronder een lezing over calvinisme en kunst. Kuyper fulmineert daarin tegen de ideeën dat Calvijn (en daarmee ook het calvinisme) niets van kunst zou moeten hebben. Binnen het calvinisme zijn wel uitspraken gedaan over de grenzen en de plaats in het leven van kunst, maar die uitspraken raken niet het wezen van de kunst zelf. Dat het calvinisme naakte vrouwen in de schilderkunst heeft afgewezen, betekent niet dat calvinisten zich niet met schilderkunst zouden moeten inlaten. Kuyper wil vanuit een hoger standpunt over het calvinisme en de kunst spreken. Vanuit drie invalshoeken probeert hij grip te krijgen op zijn onderwerp. Eerst zet hij uiteen waarom het calvinisme geen eigen kunststijl mocht ontwikkelen. Ten tweede legt hij uit wat het calvinisme zegt over het wezen van de kunst. Als laatste bespreekt hij wat het calvinisme voor de bloei van de kunsten gedaan heeft.¹⁵⁵

Kunst en religie zijn altijd met elkaar verbonden geweest. Kunst stond in dienst van de religie en was een voertuig voor de religieuze ervaring van het individu. Als een religie zichzelf tot rijpheid ontwikkeld heeft, heeft zij geen hulpmiddelen meer nodig om de mens en zijn god met elkaar in verbinding te stellen, zo stelt Kuyper. Het calvinisme was zo'n gerijpte religie. De mens kon God direct ervaren, zonder bemiddeling van beelden, iconen of een kerk. Als het calvinisme als religie een eigen kunststijl had gemaakt, was zij afgedaald naar een lager niveau en dat mocht niet gebeuren.¹⁵⁶

Als het calvinisme een eigen kunststijl had ontwikkeld, dan zou de kunst uit de religie zijn afgeleid. Volgens Kuyper kan dat niet. Naar zijn mening beschikken ons intellectuele, ethische, religieuze en esthetische leven elk over een eigen sfeer die elk uit God komen en niet van elkaar mogen worden afgeleid.¹⁵⁷ In het derde deel van zijn lezing komt hij daarop terug. Kuyper stelt daar dat kunst een scheppingsorde openbaart die niet door wetenschap, staatkunde of religie geopenbaard kan worden. 'Ze (kunst, CVB) is een plant die groeit en bloeit op eigen wortel, en zonder nu te ontkennen, dat ook deze plant tijdelijk steun en nut kan behoeven, en dat de kerk haar in vroeger dagen die steun op kostelijke wijze geboden heeft, eiste toch het Calvinistisch beginsel, dat ook die plante der kunst ten leste kracht zou winnen om, zonder stut, op eigen stam haar kroon omhoog te heffen.'¹⁵⁸

Deze visie op de plaats van kunst komt voort uit Kuypers theologie. Volgens hem is niet alleen de kerk het terrein van God, maar ook de hele wereld. De Heilige Geest werkt op beide terreinen door middel van algemene en particuliere genade. De algemene genade is het werk van de Heilige Geest in de wereld en in

---

¹⁵⁵ Kuyper 1959: 119.

¹⁵⁶ Kuyper 1959: 120-123.

¹⁵⁷ Kuyper 1959: 124.

¹⁵⁸ Kuyper 1959: 136.

de ongelovigen. Door dat werk is er nog zoveel schoonheid en ontwikkeling op de aarde te vinden en door dat werk zijn ongelovigen in staat tot grote daden. ‘Mannen als Plato, Aristoteles, Kant en Darwin – sterren van de eerste grootte, genieën van de hoogste graad – bezaten het geniale niet uit zichzelf, maar ontvingen hun talenten van God, die hen schiep en hen tot hun denkarbeid bekwaamde.’¹⁵⁹ De particuliere genade veroorzaakt de wedergeboorte in individuele mensen waardoor zij als een nieuwe schepping in Christus hun roeping in deze wereld kunnen uitvoeren. Door deze definitie van ‘gemene gratie’ beschouwt Kuyper de cultuur als een scheppingsgave. Kuyper belijdt dat Christus de koning van de aarde is. Hij regeert over alle terreinen van het leven en er is niets wat buiten Zijn heerschappij valt, ook de kunst niet. Alleen een christen is in staat om Christus’ koningschap te erkennen en die erkenning tot uitvoer te brengen in zijn daden. Dat maakt kunst van christenen beter dan kunst van niet-christenen. Maar door het werk van de Heilige Geest in de schepping is alles wat daaruit voortkomt goed. Wezenlijk goed. Kunst ook. Een christen werkt als dominee, rechter, staatsman of kunstenaar in de schepping en het is zijn taak zijn werk te doortrekken van het christelijk geloof.¹⁶⁰

In het tweede deel van zijn lezing gaat Kuyper dieper in op de functie die het calvinisme in zijn ogen aan kunst toekent. Eerst gaat hij in op de uitspraken van Calvijn over kunst. Kuyper constateert daaruit dat Calvijn eerder een pleitbezorger van kunst is dan een tegenstander. Zo zegt Calvijn onder andere dat alle kunsten uit God vloeien en te eren zijn als Goddelijke uitvindingen. De Heilige Geest is de bron van ‘deze schatten van het natuurlijke leven’ en ze moeten worden gebruikt om God te verheerlijken. Hij vat de uitspraken van Calvijn samen met: ‘dat Calvijn de kunst in al haar vertakkingen eerde als een gave van God, nader als een gave van de Heilige Geest; dat hij de machtige uitwerking der kunst op het gemoedsleven ten volle begreep; dat hij haar bestemming zag in het verheerlijken van God die ze ons schonk, in de veredeling des levens, in het ons schenken van hoger genot, en zelfs van gewoon vermaak; en dat hij, wel verre van in haar slechts een nabootsing der natuur te zien, haar de roeping toeschreef, om ons een hogere werkelijkheid te ontsluiten dan deze zondige en ingezonken wereld ons bood’.¹⁶¹

---

¹⁵⁹ Geluk 2003: 168.

¹⁶⁰ Geluk 2003: 167-173. Dat Kuyper met zijn ‘sovereiniteit in eigen kring’ het christelijke culturele leven afzonderlijk van de seculiere cultuur wilde organiseren betekent niet dat hij koos voor de doperse cultuurmijding. Kuyper ging namelijk van twee dingen uit: de antithesegedachte en de ontluikingsgedachte. De antithesegedachte houdt in dat een christen zich moet afscheiden van de zonde en Kuyper dacht dat het mogelijk was om in de zondige cultuur een gebied af te bakenen waar men aan het heidendom kon ontkomen. De ontluikingsgedachte houdt in dat het totale scheppingsplan van God ontwikkeld moet worden, waarbij aan het einde der tijden de volle levensenergie zal verschijnen. Hoewel dit cultuuroptimisme ongegrond is gebleken, geeft het wel aan dat Kuyper geen cultuurmijding voor ogen had, maar cultuurwijding onder gezag van God (Geluk 2003: 172-173).

¹⁶¹ Kuyper 1959: 127. Kuyper baseert zijn visie grotendeels op Calvijn, maar het is de vraag in hoeverre hij Calvijn recht doet. Kuyper neemt de cultuurvisie waarin uitgegaan wordt van algemene en particuliere genade van Calvijn over, maar het is maar de vraag of Calvijn Kuypers cultuuroptimisme voor ogen heeft gehad. Calvijn zag de aarde als een tijdelijk oord dat in het licht stond van de eeuwigheid, terwijl Kuyper groot belang hecht aan het aardse leven, de

Kunst openbaart een hogere werkelijkheid dan deze ingezonken wereld ons biedt. Daarom heeft kunst een hoge roeping volgens Kuyper. Kunst moet niet slechts de zichtbare werkelijkheid nabootsen en weergeven, maar zij moet de orde van het schone in de werkelijkheid waarnemen. Met de kennis van deze hogere orde van schoonheid moet kunst zelf schoonheid voortbrengen die boven de schoonheid van de zichtbare natuur uitgaat.¹⁶²

Schoonheid is voor Kuyper belangrijk. Het calvinisme erkent dat de wereld eens oneindig schoon was, door de zondeval erg is gehavend maar in de toekomst die ontzaglijke schoonheid weer zal bezitten. Volgens Kuyper is de kunst de mystieke taak om door het heimwee naar de verloren schoonheid heen, op te klimmen naar het vooruitgenieten van de komende heerlijkheid. De functie van kunst is om achter ons ingezonken leven een schoonheid te doen ontdekken die heen wijst naar een toekomstige realiteit waarin alle gevolgen van de zonde en vloek overwonnen zullen zijn. In de bouwval van de huidige schepping laat de kunst ons zo zien wat de oorspronkelijke lijnen van de schepping zijn geweest en hoe de schepping in de toekomst weer hersteld zal worden.¹⁶³

Het schone is niet iets wat uit onze verbeelding voortkomt of een subjectieve gewaarwording, maar het schone bestaat objectief en is een uitdrukking van de Goddelijke volmaaktheid die in heel de schepping zichtbaar was toen God zag dat het goed was.¹⁶⁴

Kunst heeft een hoge oorsprong volgens Kuyper. Kunst kan niet uit de boze voortkomen, want Satan scheidt niets. Kunst kan ook niet uit de mens voortkomen, want de mens kan niets anders dan de gaven gebruiken die God hem verleent. Kunst is een gave die God aan de mens heeft gegeven.¹⁶⁵ 'En zo ziet ge, hoe uit de erkenning van de souvereiniteit Gods, vanzelf en natuurlijk die hoge opvatting van de oorsprong, het wezen en de roeping der kunst voortvloeit, die we in Calvijns uitspraak vonden, en die nog u toespreekt in de heilige kunstzin van uw hart. De wereld der tonen, de wereld der vormen, de wereld der kleuren en de wereld der dichterlijke ideeën, ze kunnen niet anders dan uit God zijn.'¹⁶⁶

---

cultuur, ontwikkeling en technologie. In die zin staan Calvin en Kuyper zelfs tegenover elkaar (Geluk 2003: 172-173).

¹⁶² Kuyper 1959: 128.

¹⁶³ Kuyper 1959: 128-129.

¹⁶⁴ Kuyper 1959: 130.

¹⁶⁵ Kuyper 1959: 129.

¹⁶⁶ Kuyper 1959: 130.

In het derde deel van zijn lezing beschrijft Kuiper wat het Calvinisme voor de bloei van de kunst betekend heeft. Het Calvinisme heeft ervoor gezorgd dat de kunst uit de armen van de kerk is gehaald en een zelfstandige entiteit is geworden.¹⁶⁷

Kortom, cultuur is volgens Kuiper een scheppingsgegeven en een christen moet daar net zozeer aan bijdragen als aan de politiek, de religie of het intellectuele leven. De functie van kunst is om de schoonheid van het paradijs en de toekomstige hemel te weerspiegelen.¹⁶⁸ Kuiper zag echter de ware kunstbeoefening alleen in handen van een christen. Alleen een christen is in staat om kunst te beoefenen en daarin Gods Koningschap te erkennen. Daarom wilde Kuiper een *eigen* literatuur en veroordeelde hij navolging van de nieuwe poëzie van tachtig erg fel. Hij vond dat een christendichter Cats en Bilderdijk als voorbeeld moest nemen.

7.4 Bilderdijk en Da Costa

Abraham Kuiper zag Willem Bilderdijk (1756-1831) als het voorbeeld voor de christelijke poëten van zijn tijd. Zoals Bilderdijk dichtte zo moesten alle christelijke dichters dichtten. Seerp Anema was minder gelukkig met dit door Kuiper gestelde voorbeeld. ‘Hij betoogde dat Bilderdijk en Da Costa “wat schatten van ware poëzie God ons in hen ook heeft geschonken, niet meer als kunstideaal van onzen tijd kunnen gepresenteerd worden.” Anema vond de “gedachte” van hun poëzie wel goed, maar de taal niet: die was stoterig en hard.’¹⁶⁹ Zowel de reactie van Kuiper als van Anema illustreren het verband tussen de negentiende- en twintigste-eeuwse poëzie van protestanten. De reactie van Kuiper schetst de lijn tussen hemzelf en Bilderdijk doordat hij simpelweg direct op hem teruggrijpt. Uit de reactie van Anema blijkt een verbondenheid op een ander niveau. Het gaat Anema niet zozeer om de instandhouding van Bilderdijkiaanse poëzie, maar om grote poëzie. Iedere tijd kent eigen poëtische eisen, en hoewel Anema Bilderdijk waardeert als grote poëet van het verleden is hij zich er van bewust dat zijn eigen tijd andere poëzie vraagt. En daarin staat Anema in de lijn van Bilderdijk, die eveneens interacteerde met de poëtische uitgangspunten van zijn eigen eeuw.

Willem Bilderdijk schreef *De kunst der poëzy*, een werk waarin hij zijn poëtische uitgangspunten uiteenzette. Centraal daarin staat het gevoel. Voor Bilderdijk is het gevoel vele malen belangrijker dan de verbeelding en het verstand, het is namelijk het enige vermogen dat God kan ‘kennen’. Na de zondeval is de mens de directe relatie met God verloren, maar het gevoel is in staat de verbinding met het hogere weer te leggen en poëzie is de expressie daarvan. Dichtkunst en godsdienst zijn voor Bilderdijk dan ook een geheel. Dat betekent niet dat Bilderdijk exclusief poëzie schreef met Bijbelse lessen. Hij moest zelfs niets hebben van

---

¹⁶⁷ Kuiper 1959: 133.

¹⁶⁸ Geluk 2003: 169.

¹⁶⁹ Van de Wege 2003: 6.

de Horatiaanse vereniging van het nuttige en aangename. Poëzie wil volgens Bilderdijk niet onderrichten of iets bewerkstelligen, maar poëzie ontstaat uit een behoefte van de dichter om te dichten zonder daar een of ander doel mee te dienen. Deze gevoelsdichter dicht echter geen onzin. Door zijn goddelijke inspiratie verwoordt hij de waarheid.¹⁷⁰

Bilderdijks poëzieopvatting wordt door W. van den Berg en J.J. Kloek als eigenzinnig en hoogst particulier betiteld. Bilderdijk keert zich tegen alle definities van poëzie, zowel die uit de klassieke oudheid als de definities aan het begin van de negentiende eeuw.¹⁷¹ Zijn gevoelspoëzie met metafysische dimensies is uniek. Enerzijds vertonen zijn opvattingen overeenkomsten met de Europese romantiek, maar anderzijds zijn er belangrijke romantische componenten die in zijn werk gemist worden. Zo was in de romantiek de organische dichtvorm belangrijk geworden, maar Bilderdijk hield vast aan de traditionele alexandrijnen. Bilderdijk zelf ervoer geen tegenstrijdigheid tussen gevoelspoëzie en mechanische dichtvormen. Zijn breuk met de mimetische traditie en zijn visie op poëzie als expressie van een individuele werkelijkheidservaring van de dichter zijn wel typisch romantisch. Ook romantisch is de visie op de dichter als ziener of hogepriester. De dichter is als ziener van het bovennatuurlijke de middelaar tussen de wereld en het bovennatuurlijke. Hij alleen ziet die dingen die een gewoon mens niet kan zijn en door zijn poëzie maakt hij die aan de mensen kenbaar. Een belangrijk verschil met de romantische poëten is echter dat het bovennatuurlijke bij Bilderdijk de christelijke God is en niet een soort abstracte oneindigheid die de romantici aanbaden.¹⁷²

Bilderdijks poëtica is te kenschetsen als een expressieve poëtica. Hoewel het hem niet zozeer gaat om de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie staat wel het persoonlijk dichterlijk gevoel centraal, een gevoel dat aangeraakt wordt door het hogere en dat zich uit in een poëtische expressie. Daarmee staat Bilderdijk in het literaire leven van zijn tijd. Dat blijkt ook uit de romantische trekken die zijn poëtica vertoont. Op basis van zijn levensovertuiging wijst Bilderdijk bepaalde (romantische) poëtische uitgangspunten af, maar nooit is zijn levensovertuiging een verdediging voor slechte poëzie.

Isaac da Costa (1798-1860) was een leerling van Bilderdijk en heeft dezelfde poëtische uitgangspunten. Ook bij hem staat het gevoel centraal dat aangeraakt door God leidt tot poëzie. Gevoel is volgens Da Costa het wezen van poëzie. Naast gevoel bestaat poëzie uit verbeelding en heldenmoed. Verbeelding als het vermogen om allerlei denkbeelden aan elkaar te verbinden en heldenmoed als het vermogen om als christendichter tegen de tijdgeest in te dichten.¹⁷³ Da Costa's tijdzangen worden wel 'politieke poëzie'

---

¹⁷⁰ Bilderdijk 1995: 23-32.

¹⁷¹ Bilderdijk 1995: 31-32.

¹⁷² Bilderdijk 1995: 54-55.

¹⁷³ Johannes 1997: 8.

genoemd. Hij verbindt daarin namelijk dichterlijke gevoelsuitstortingen met historische analyses en profetische maatschappijkritiek. Da Costa had dan ook een duidelijke boodschap: ‘komt allen tot inkeer en bereidt u voor op de wederkomst van Christus’.¹⁷⁴ Het is voornamelijk in deze tijdzangen dat er een spanning ontstaat tussen de kunst en de boodschap. Sommigen verweten Da Costa hierin ijdelheid. Zijn profetische boodschap zou hij niet op dichterlijke wijze moeten uiten waardoor hij zijn publiek behaagde. Anderen verweten hem dat hij zijn poëzie teveel ontsierde door politieke analyses. En weer anderen trokken zich niets aan van de maatschappijkritische boodschap en genoten van de poëtische momenten.¹⁷⁵

Da Costa’s poëtica heeft expressieve trekken doordat het gevoel centraal staat. Ook bij hem kan de vraag gesteld worden in hoeverre hij romantisch is. Van den Berg en Couttenier schrijven in de nieuwe literatuurgeschiedenis dat Da Costa een romantisch dichter kan worden genoemd.¹⁷⁶ Johannes schrijft echter over een gedicht waarin Da Costa Byron navolgt dat Da Costa veel dingen uit het gedicht van Byron achterwege laat waaruit je zou kunnen opmaken dat hij ver verwijderd is van de denkwereld van de romantiek.¹⁷⁷ Hoe het ook zij, deze discussie geeft wel aan dat Da Costa niet slechts als onheilsprofeet wordt weggezet, maar dat hij als dichter serieus wordt genomen. Dat zijn werk daar aanleiding toe geeft, bewijst dat hij geen wanstaltige dichtvorm heeft willen aannemen omdat zijn boodschap verheven genoeg zou zijn.

Da Costa en Bilderdijk zijn beide protestants-christelijke dichters die binnen het poëtische denken van hun tijd een eigen plaats hebben ingenomen en zo hun poëzie hebben geschreven.

7.5 Protestantse dichters uit de zeventiende eeuw

De religieuze letterkunde uit de tweede helft van de zeventiende eeuw bestond binnen de officiële kerk uit twee takken. Enerzijds waren er de bevindelijke en wereldmijdende dominees die de hen toevertrouwde gelovigen van meditatieteksten, liederen en gedichten in de geest van de nadere reformatie voorzagen. Aan de andere kant waren er de geleerde dominees die de dichtkunst in al haar luister tegelijk met hun ambt uitoefenden.¹⁷⁸ De predikant-dichters Jacobus Revius, Joannes Vollenhove en Arnold Moonen behoren tot die groep. Els Stronks bespreekt ze in haar studie als *poeta docti* en in het volgende zal ik hun dichterschap op basis van deze studie schetsen.

---

¹⁷⁴ Johannes 1997: 14.

¹⁷⁵ Johannes 1997: 14.

¹⁷⁶ Van den Berg & Couttenier 2009: 113.

¹⁷⁷ Johannes 1997: 9.

¹⁷⁸ Porteman & Smits-Veldt 2008: 834.

De poëzie van Jacobus Revius was niet bestemd voor eenvoudige gelovigen, maar voor geletterde liefhebbers van christelijke poëzie.¹⁷⁹ Om de poëzie te begrijpen was kennis van de eigentijdse poëzie noodzakelijk.¹⁸⁰ De bundel opent met een lofdicht op de poëzie van Revius, waarin Revius op het niveau van Heinsius, Hooft, Cats, Vergilius en Horatius wordt geplaatst. De lofdichter legt daarbij meer nadruk op het vermakende karakter van de gedichten dan op het stichtende.¹⁸¹ Revius vroeg van de lezer dat hij in staat zou zijn tot het ontrafelen van complexe formuleringen en klassieke beelden.¹⁸² Hij heeft vrijwel alle dichtvormen gebruikt die in zijn tijd populair waren, wat in schril contrast stond tot de lieddichters die zich beperkten tot bijbelberijmingen, psalmen en liederen. Daarnaast putte Revius uit de klassieke werken van Pindarus, Horatius, en uit werken van Marot, Ronsard, Heinsius, Hooft en andere Nederlandse dichters. De lezer moest belezen zijn om al die dichtvormen en (klassieke) literaire verwijzingen te kunnen begrijpen.¹⁸³ Stronks typeert de bundel van Revius als een christelijke imitatie van profane poëzie.¹⁸⁴ Het uiteindelijke doel van Revius is het eren van God. In zijn bundel dicht hij over de gereformeerde leer, de bijbelse geschiedenis en een christelijke levenswijze. Hij doet dat echter op een andere manier dan de lieddichters. Hij behandelt meer abstracte en complexere thema's, draagt lering op indirecte wijze over, geeft weinig voorschriften en adviezen, maakt veel gebruik van beelden en laat het aan de lezer over om de les te formuleren. Revius koos onderwerpen met betrekking tot het christendom en goot die in aan de klassieken ontleende dichtvormen.¹⁸⁵

Joannes Vollenhove diende met zijn poëzie twee doelen: het stichten als predikant en het schitteren als *poeta doctus*. Vollenhove wilde met zijn poëzie Gods naam eren, de gelovigen dienen en een waardige bijdrage leveren aan de 'Neêrduitsche poëzy'.¹⁸⁶ Zijn geestelijke poëzie is moeilijker dan Sluiter's poëzie door het associatieve karakter, verwijzingen naar klassieke teksten, Latijnse motto's en voetnoten met verklaringen.¹⁸⁷ Sluiter was het niet eens met het gebruik van de klassieke erfenis. Naar zijn mening moest de wereldlijke en de geestelijke kunst van elkaar gescheiden blijven, omdat ze elkaar niet konden verdragen. Vollenhove was echter van mening dat het christendom superieur was aan de klassieke traditie

---

¹⁷⁹ Stronks 1996: 180.

¹⁸⁰ Stronks 1996: 171.

¹⁸¹ Stronks 1996: 150.

¹⁸² Stronks 1996: 157.

¹⁸³ Stronks 1996: 157-160.

¹⁸⁴ Stronks 1996: 159.

¹⁸⁵ Stronks 1996: 153.

¹⁸⁶ Stronks 1996: 218.

¹⁸⁷ Stronks 1996: 193.

en dat een dichter daarom juist klassieke verwijzing in zijn geestelijke poëzie kon gebruiken.¹⁸⁸ In zijn gelegenheidsgedichten maakte Vollenhove nog veel meer gebruik van verwijzingen naar de klassieke traditie en spreidt hij zo zijn eruditie van de klassieken en oud-christelijke traditie tentoon.¹⁸⁹ Vollenhove zag in Vondel het belangrijkste voorbeeld.¹⁹⁰ In navolging van Vondel sprak Vollenhove zijn afkeuring uit over de zogenaamde ‘rijmers’, dichters die geen kwaliteit leverden maar alleen zinnen aan elkaar rijmde.¹⁹¹

Arnold Moonen opent zijn verzamelbundel *Poëzy* met poëzie die eruditie uitstraalt. Als christendichter heeft hij literaire ambities.¹⁹² Moonen heeft ook gedichten op zijn naam staan die niet stichtend zijn, maar wereldlijk en speels: zijn bruiloftspoëzie.¹⁹³ Stronks stelt dat Moonen zichzelf schaart bij de dichters van naam, Vondel, Brandt en Vos.¹⁹⁴ Moonens stichtende liedteksten zijn eenvoudig en vertonen overeenkomsten met die van Sluiter. Maar ook in zijn geestelijke poëzie maakte Moonen gebruik van wereldlijke poëzie als inspiratiebron.¹⁹⁵ De lezer moest (literair) geschoold zijn om Moonens poëzie te kunnen begrijpen. Hij moest de klassieke en eigentijdse poëzie kennen.¹⁹⁶ Qua evenwicht hield de weegschaal door naar de wereldlijke dichtkunst, Moonens geestelijke poëzie neemt een bescheiden plaats in in zijn bundel.¹⁹⁷ Stronks bespreekt hoe Moonen gericht is op het schitteren als *poeta doctus*.

Uit het bovenstaande blijkt dat deze drie predikant-dichters de literatuur zoals die in hun tijd bestond serieus namen, de autoriteiten op het gebied van de literatuur respecteerden of na wilden volgen en een bijdrage wilden leveren aan de Nederlandse literatuur. In de zeventiende eeuw is de mythologie het grootste struikelblok voor deze dichters. Zij onderscheiden zich onder meer van wereldse dichters door hun specifieke omgang met de mythologie. Hoewel de standpunten onder de gereformeerde dichters soms ver uiteen lagen, werd de mythologie niet zomaar als onschuldig vermaak gezien. De voorstanders voor het gebruik van mythologie achtten het christendom superieur waardoor de godennamen ook in een christelijke context genoemd konden worden. De tegenstanders vonden het gebruik van mythologie

---

¹⁸⁸ Stronks 1996: 196-197.

¹⁸⁹ Stronks 1996: 204.

¹⁹⁰ Stronks 1996: 208.

¹⁹¹ Stronks 1996: 212.

¹⁹² Stronks 1996: 226.

¹⁹³ Stronks 1996: 234.

¹⁹⁴ Stronks 1996: 235.

¹⁹⁵ Stronks 1996: 239.

¹⁹⁶ Stronks 1996: 240-241.

¹⁹⁷ Stronks 1996: 242.

afgoderij en heilige en onheilige dingen moeten niet vermengd worden. Revius, Vollenhove en Moonen hebben de mythologie wel gebruikt, maar elk op een verschillende manier.

Naast de gereformeerde predikant-dichters waren er in de zeventiende eeuw ook andere protestante dichters, zoals Jacob Cats en Constantijn Huygens die een grote bijdrage hebben geleverd aan de Nederlandse literatuur. Jacob Cats bijvoorbeeld was de populairste dichter uit de zeventiende eeuw. Strengholt betitelt hem als volksdichter én renaissancedichter. Vanuit zijn reformatorische geloofsvisie schreef hij poëzie die de hele historische en kosmische wereld en de hele mens omvatte. Op basis van de Bijbel en de klassieken (zij het dat die iets minder gezag hadden) kreeg ieder scheppingselement een plaats toegewezen, inclusief de plichten die bij die plaats hoorden.¹⁹⁸

7.6 Nadere reformatie en reformatie

Aspecten van de nadere reformatie zijn ook terug te vinden zijn bij protestants-christelijke dichters als Revius, Cats en Huygens. In de poëzie van Revius keren onderwerpen terug die typerend zijn voor de nadere reformatie: aandacht voor het werk van de Heilige Geest in de gelovige, de strijd tussen vlees en geest, het struikelen tot aan de dood en aanvechtingen.¹⁹⁹ Cats' werk ademt niet in het geheel de geest van de nadere reformatie, maar van Cats is bekend dat hij nauw contact onderhield met de nadere reformator Willem Teellinck en ook zijn roeping als dichter in nader reformatorische termen verstond, als dichter-pedagoog die leermeester van de eenvoudigen wil zijn en probeert door zijn gedichten de mensen te overtuigen van Gods wetten.²⁰⁰ Strengholt wijst ook in het werk van Huygens aspecten aan die overeenkomen met de thematiek van de nadere reformatie, bijvoorbeeld de eenheid van leer en leven als eis voor een christelijk leven, de strijd tussen vlees en geest, het hunkeren naar volkomenheid, schuldbesef en het verlangen naar levensheiliging.²⁰¹

De nadere reformatie wees de contemporaine literatuur niet direct af. De beweging was in zichzelf niet anti-cultureel, zoals in §6.3 is aangetoond. De protestants-christelijke auteurs stonden echter meer met beide benen in de hen omringende cultuur dan de auteurs die zich nauw verbonden wisten met de nadere reformatie. Wat dat betreft sluit de protestants-christelijke traditie beter aan op de reformatie die een 'selectief waarderende' houding aannam ten opzichte van de cultuur.

---

¹⁹⁸ Strengholt 1990c: 41-47.

¹⁹⁹ Strengholt 1998a: 283-284.

²⁰⁰ Strengholt 1998a: 286.

²⁰¹ Strengholt 1998a: 289.

7.7 Een protestants-christelijke diachronische lijn

De diachronische lijn in de protestants-christelijke literatuur bestaat niet zozeer uit een vast pakket poëtische uitgangspunten dat generatie op generatie doorgegeven wordt. Hoewel sommige protestanten dat wel gedacht hebben. Kuyper bijvoorbeeld, die meende dat de christelijke poëzie Bilderdijkiaanse poëzie moest zijn. Deze visie heeft echter niet de overhand gehad. De diachronische lijn speelt zich in deze traditie meer op een abstract niveau af. De protestants-christelijke auteurs hebben in de eerste plaats literatuur willen schrijven en hebben dat vervolgens als christen gedaan. Ze zochten aansluiting bij het algemene literaire circuit, maar maakten vanwege hun geloofsovertuiging keuzes om wel of geen mythologie te gebruiken, de verbeelding wel of niet centraal te stellen en om wel of niet te dichten in de trant van tachtig. Protestanten hebben daarbij verschillende keuzes gemaakt. Iemand als Vollenhove gebruikte veel meer mythologische versiering dan Revius en Seerp Anema wees de vorm van tachtig af, terwijl Jacqueline van der Waals dat niet deed.

In het bovenstaande heb ik duidelijk willen maken dat er sprake van is van een diachronische lijn in de protestants-christelijke literatuur en dat de auteurs Els Florijn, Leendert van Wezel en Marianne Witvliet qua poëtische opvattingen het best bij deze traditie aansluiten, en niet bij de protestants-bevindelijke traditie. Vanuit de reformatie en nadere reformatie zijn dichters als Cats, Huygens en Revius gevormd. Bilderdijk is iemand die in een vergelijkbare positie stond. Deze auteurs beoefenden de literatuur van hun tijd en waren christen. Die traditie hebben de protestants-christelijke auteurs door willen zetten, ook al zijn ze door zich tegen de beweging van tachtig af te zetten enigszins buiten de literaire hoofdstroom komen te staan.

Ik heb er bewust voor gekozen in het schema de bevindelijk gereformeerde auteurs als een apart blok in de protestants-christelijke traditie te plaatsen. Qua opvattingen sluiten ze beter op deze traditie aan dan op de protestantsbevindelijke traditie, maar hun werk wordt door bijvoorbeeld recensenten uit *Liter*-kringen niet gezien als 'literatuur'. Tjerk de Reus bijvoorbeeld noemt Florijn een belofte. In de toekomst kan er mogelijk een literaire auteur uit groeien. Maar op dit moment bevat haar werk zwakke punten, zoals een kneuterige stijl en een personage dat doet denken aan negentiende-eeuwse romanheldinnen.²⁰²

---

²⁰² De Reus 2006: 43.

8. Besluit

Is er sprake van een longitudinale diachronische lijn tussen de bevindelijk gereformeerden uit de 17^e eeuw en de 21^e eeuw, wat betreft hun literaturopvattingen? Ja die is er. Er blijken echter twee lijnen te zijn in de gereformeerde literatuurbeoefening. Maar die waren er in de zeventiende eeuw ook al, zoals blijkt uit hoofdstuk zes en zeven en zoals te zien is in het schema uit de bijlage. De stichtende auteurs Arie Maasland en Christien de Priester sluiten qua opvattingen aan bij de protestantsbevindelijke lijn, terwijl de drie op stijl gericht auteurs eerder aansluiten bij de protestants-christelijke traditie. Voordat ik enkele constatering op een rij wil zetten, wil ik eerst terugkomen op de ‘Woord boven woord’ kwestie waar dit onderzoek mee begonnen is. In §8.2 zal ik vervolgens de gedane constatering uit dit onderzoek puntsgewijs weergeven.

Uit het bovenstaande is gebleken dat de ruimte voor het menselijke woord in de protestants-christelijke traditie groter is dan in de protestantsbevindelijke traditie, waar het primair draait om de Bijbelse boodschap. Toch beroepen auteurs uit beide tradities zich op dezelfde Bijbel om hun standpunten te verdedigen. Naar mijn mening is het principe dat Gods Woord de norm is voor het christelijk leven een principe dat ten grondslag ligt aan het leven van iedere christen, of je nu piëtist bent of kuyperiaan. Dit principe van de Bijbel als norm verbindt enerzijds christenen met elkaar, maar werkt tegelijkertijd als een splijtzwam.

Alle christenen aanvaarden Gods Woord (in principe) als norm. In de Bijbel maakt God zich bekend als de schepper van hemel en aarde en maakt Hij duidelijk hoe Hij wil dat mensen zullen leven. Zo bevatten de tien geboden voorschriften over hoe de mens God moet dienen en over hoe de mens met zijn medemensen om moet gaan. Het eerste gebod luidt bijvoorbeeld: ‘Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben’. Met andere woorden: de enige god die je dient, moet de God van de Bijbel zijn. Dien je (daarnaast) een andere God, dan ga je tegen Zijn gebod in en onteer je Hem. Tot zover zijn de meeste christenen het nog wel met elkaar eens. De geboden zijn echter ‘tijdloos’ en algemeen geformuleerd en moeten worden geïnterpreteerd om uitgevoerd te kunnen worden. En daar begint de splijtzwam. Over wat er letterlijk in de Bijbel staat wordt over het algemeen niet getwist, maar des te meer over de interpretatie.

De Heidelbergse Catechismus interpreteert het eerste gebod als volgt. Als je alleen je vertrouwen op God moet stellen, dan betekent dat dat ‘aanroeping van de heiligen of van andere schepselen’ uit den boze is (HC, Antw. 94). Je zou dan iets goeds van heiligen verwachten, terwijl je alles exclusief van God moet verwachten. Wie enigszins bekend is met het christendom, weet dat het aanroepen van heiligen deel uitmaakt van de rooms-katholieke geloofspraktijk. Zij hanteren blijkbaar een andere interpretatie van dit eerste gebod.

Om met dat eerste gebod door te gaan: van zowel Willem Sluiter als Jacobus Revius kan gezegd worden dat zij de Bijbel als Gods Woord volledig aanvaarden als norm voor hun godsdienst en hun leven. Beiden

denken echter verschillend over de reikwijdte van het eerste gebod. Volgens Willem Sluiter staat het noemen van een heidense godennaam gelijk aan het eren van een heidense god. Dat is volgens hem een schending van het eerste gebod.²⁰³ Hoewel Revius de godennamen vermijdt, gebruikt hij wel de namen van halfgoden, mythische helden en koningen uit de mythologie.²⁰⁴ Revius baseert zijn gebruik van de heidense klassieken op de Bijbel. In zijn bekende 'Heydens huwelijk' verantwoordt hij dat hij in zijn ogen voldoet aan de norm van het Woord. Het wel of niet gebruiken van heidens erfgoed als predikant-dichter heeft dus niet te maken met het feit of je je houdt aan Gods Woord als norm, maar hoe je dat Woord interpreteert.

Ook Els Florijn accepteert het Woord als norm. Dat blijkt uit het feit dat zij de kritiek op haar 'te nihilistische' boek aanvaardt en de motie van wantrouwen ten opzichte van haar normhantering beantwoordt met een boek dat beter voldoet aan de Bijbelse norm, namelijk dat een boek van een christen hoop moet bevatten (of in ieder geval niet moet suggereren dat er geen hoop bestaat of dat uiteindelijk als zinloos is).

Met andere woorden, christenen uit alle eeuwen en de christelijke dichters en schrijvers die in dit onderzoek betrokken zijn, hanteren allemaal de norm dat het Woord van God boven het woord van de mens staat. Een christen hanteert de Bijbel als norm, voor alle terreinen van het leven. Dat is namelijk eigen aan zijn christen-zijn. Iemand die belijdt een christen te zijn en niet de Bijbel als norm hanteert is een *contradictio in terminis*. Dat er verschil van mening bestaat over de precieze uitvoering van de Bijbelse principes of dat iemand zich misschien niet voetstoots houdt aan de (eigen interpretatie van de) norm, is een ander chapter.

Dat er verschil bestaat bij gereformeerden in het aanvaarden of afwijzen van de cultuur is in de bovenstaande hoofdstukken heel duidelijk aan het licht gekomen. De piëtisten en stichtende auteurs zien een tegenstelling tussen Christus en de cultuur, terwijl de protestants-christelijke traditie die tegenstelling niet ziet. Dat betekent niet dat zij alle cultuuruitingen accepteren, al te heidense elementen wijzen zij af, maar zij zien geen reden de cultuur zoals zij is met Bijbelse argumenten af te wijzen.

Naar mijn mening heeft dat verschil te maken met een verschillende interpretatie van de Bijbel en uiteindelijk met een verschil in theologie. Uit hoofdstuk vier blijkt dat de bevindelijk gereformeerde theologie de cultuur *an sich* afwijst en het leven centreert rondom het zielenheil.²⁰⁵ Dan is het logisch dat de waarde van literatuur gereduceerd wordt tot niet veel meer dan niets en dat alle dichterlijke uitingen in dienst staan van de ziel en zaligheid. In de klassiek gereformeerde theologie is Christus echter niet slechts

---

²⁰³ Stronks 1996: 279.

²⁰⁴ Stronks 1996: 288.

²⁰⁵ Ik bedoel hier de verkiezingsdenkers.

koning over die paar uitverkorenen, maar over Zijn hele schepping, ook over de ongelovigen. Alles op deze aarde is aan Hem onderworpen, ook de cultuur en ook de literatuur die door ongelovigen wordt gemaakt. Het beoefenen van literatuur is voor een christen dan geen profane bezigheid, maar een heilige. Hij gebruikt zijn gaven op een aarde die van zijn God is. Cultuur is dan geen entiteit buiten God om, maar is een scheppingsgave die God gegeven heeft. Christus en cultuur liggen in elkaars verlengde en zijn niet elkaars vijand. In dit kader bestaat er veel meer ruimte voor het menselijke woord omdat dat woord niet bij voorbaat tegen God in gaat.

In de protestantsbevindelijke traditie bestaat de literatuur voor een groot deel uit het doorgeven van het Goddelijke Woord, de Bijbelse boodschap, in een nieuw jasje, maar veelal ook gewoon in de tale Kanaäns. De rol van de mens is daarin uiterst beperkt. In de protestants-christelijke traditie is veel meer ruimte voor de creativiteit van de mens. Die creativiteit wordt daarin zelfs gezien als een gave van de Heilige Geest. Hoewel Gods Woord hier uiteindelijk altijd de norm blijft is het literaire woord van de mens geen woord dat er tegenover staat, maar meer er naast. De protestants-christelijke dichter die vanuit zijn geloof en vanuit het besef dat de Heilige Geest hem leidt zijn literatuur schrijft, creëert iets dat op zichzelf autoriteit heeft.

Als je het basale principe van Gods woord als norm voor het christelijke leven wegdenkt, en vervolgens naar de twee tradities kijkt, dan zou je kunnen stellen dat in de protestantsbevindelijke traditie het Woord fungeert als norm voor het creatief proces (zij baseren hun poëtica op Bijbelse uitgangspunten) en in de protestants-christelijke traditie niet. De laatsten gaan uit van de cultuur zoals zij is en beoefenen de literatuur als christen (met afwijzing van al te heidense elementen).

De conclusies van dit onderzoek en het signaleren van een diachronische lijn spelen zich echter niet af op dit basale niveau. In het volgende wil ik puntsgewijs de bevindingen uit dit onderzoek nog eens de revue laten passeren.

- Er is sprake van een diachronische lijn tussen de literaire opvattingen van gereformeerden uit de zeventiende eeuw en literaire opvattingen van bevindelijk gereformeerden uit de eenentwintigste eeuw.
- De diachronische ontwikkeling bestaat uit twee lijnen waarbij Arie Maasland en Christien de Priester qua poëtische opvattingen nauw aansluiten bij de protestantsbevindelijke lijn en Els Florijn, Leendert van Wezel en Marianne Witvliet het best passen bij de protestants-christelijke traditie (zie het schema).
- Hoewel de op stijl georiënteerde auteurs dezelfde bevindelijk gereformeerde achtergrond hebben als de stichtende auteurs, sluiten zij qua poëtische opvattingen beter aan bij de protestants-christelijke traditie.

- De poëtische opvattingen uit het *Reformatorsch Dagblad* zijn lastig te plaatsen. Enerzijds lijken zij bij de protestantsbevindelijke traditie aan te sluiten doordat de meeste uitgangspunten gebaseerd worden op de Bijbel. Bijvoorbeeld: de Bijbel is een boek van schoonheid dus moet kunst schoonheid scheppen (Korteweg). Of: kunst moet ambachtelijk zijn omdat onambachtelijkheid ongehoorzaamheid is (Korteweg). Anderzijds lijken de uitgangspunten bij de protestants-christelijke traditie aan te sluiten doordat sommige schrijvers uitgaan van de kunst van hun tijd en daar als christen wat aan willen bijdragen. De een ziet kunst als spiegel van de tijdgeest, de ander kent kunst een maatschappelijke functie toe. Uit het *Reformatorsch Dagblad* valt niet duidelijk op te maken welke traditie nu de overhand heeft.

Achteraf gezien was het interessant geweest meer aandacht te besteden aan de protestants-christelijke literatuur na 1903 en met name de positie van christelijke auteurs ten opzichte van de beweging van tachtig. Dat had waarschijnlijk ook meer aanknopingspunten geboden om Florijn, Van Wezel en Witvliet wat preciezer aan de traditie te verbinden.

Ook had ik me meer op de protestantsbevindelijke traditie kunnen richten. Na de piëtisten zijn er waarschijnlijk meer afgescheiden dominees geweest (Ledeboer bijvoorbeeld) die stichtelijke poëzie hebben geschreven. Wat dat betreft zitten er in die traditie nog onbekend delen.

9. Literatuur

- Abrams, M.H., *The mirror and the lamp. Romantic theory and the critical tradition*, Oxford 1953.
- Auteur onbekend, 'Christen en kunst', 2000.
[Http://www.refdag.nl/oud/index.php?pagina=opin/000711opin06.html](http://www.refdag.nl/oud/index.php?pagina=opin/000711opin06.html) [27-4-2010].
- Berends, Margot C., 'Ik schep liever schoonheid', 2008.
[Http://www.nellekescherpbier.nl/index.php?module=pagemaster&PAGE_user_op=view_page&PAGE_id=57](http://www.nellekescherpbier.nl/index.php?module=pagemaster&PAGE_user_op=view_page&PAGE_id=57) [8-7-2010].
- Berg, Wim van den en Piet Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*, Amsterdam 2009.
- Bilderdijk, Willem, *De kunst der poëzy*, Ed. W. van den Berg en J.J. Kloek, Amsterdam 1995.
- Boeft, Jan den, (e.a.), *Denken over dichten. Dertig eeuwen poëtische reflectie*, Amsterdam 1994.
- Bregman, C., 'Het geheim van de bekering', 2004. [Http://yord.nl/literatuur/artikel/473802](http://yord.nl/literatuur/artikel/473802) [27-4-2010].
- Brienen, T., 'Enige aspecten van de "bevindelijk gereformeerde" theologie'. In: H.C. Stoffels (red.), *Bevindelijke gereformeerden*, Amsterdam 1993, p. 33-46.
- Bruijn, Enny & Tineke Goudriaan, 'Wat een bouwvakker met kunst moet', 1999.
[Http://yord.nl/literatuur/artikel/404920](http://yord.nl/literatuur/artikel/404920) [27-4-2010].
- Bruijn, Enny de, 'Bedoeld om te stichten', 2001. [Http://yord.nl/literatuur/artikel/397381](http://yord.nl/literatuur/artikel/397381) [27-4-2010].
- Bruijn, Enny de, 'Op de vlucht voor het leven', 2003. [Http://yord.nl/literatuur/artikel/447929](http://yord.nl/literatuur/artikel/447929) [27-4-2010].
- Bruijn, Enny de, 'Dé christelijke cultuurvisie bestaat niet' 2009a. In: *Reformatorsch Dagblad* 9-11-2009.
- Bruijn, Enny de, 'Muizen in het looprad van het noodlot', 2009b.
[Http://www.refdag.nl/boeken/boekennieuws_2_521/muizen_in_het_looprad_van_het_noodlot_1_370772](http://www.refdag.nl/boeken/boekennieuws_2_521/muizen_in_het_looprad_van_het_noodlot_1_370772) [27-4-2010].
- Bruijn, Enny de, 'Als mensen veranderen', 2009c.
[Http://www.refdag.nl/boeken/boekennieuws_2_521/als_mensen_veranderen_1_373365](http://www.refdag.nl/boeken/boekennieuws_2_521/als_mensen_veranderen_1_373365) [27-4-2010].

- Doorman, Maarten, *De romantische orde*, Amsterdam 2004.
- Exalto, John, 'Getemperde vreugde. Enkele historische noties over literatuur en gereformeerde traditie'. In: *Liter. Christelijk literair tijdschrift* 18 (2001), p. 88-95.
- Geluk, C.G., *Geest en cultuur. Een theologisch onderzoek naar creativiteit in het licht van de visie van Calvijn op cultuur*, Zoetermeer 2003.
- Haar, Gerda van de , 'Nog even'. In: *Liter. Christelijk literair tijdschrift* 52 (2008), p. 71-73.
- Hoekman, J., 'Afhankelijk voor iedere meditatie op rijm', 2002.
[Http://yord.nl/literatuur/artikel/400953](http://yord.nl/literatuur/artikel/400953) [27-4-2010].
- Hofman, T.M., 'Bijbel laat cultuur volop doorklinken', 2000.
[Http://yord.nl/literatuur/artikel/404922](http://yord.nl/literatuur/artikel/404922) [27-4-2010].
- Janse, C.S.L., 'De bevindelijk gereformeerden: een sociologisch portret'. In: H.C. Stoffels (red.), *Bevindelijk gereformeerden*, Amsterdam 1993, p. 9-32.
- Johannes, G.J., *Dwaasheid, Ijdelheid, Verdoemenis! Een keuze uit het werk van Isaïc da Costa*, Amsterdam 1997.
- Jong-den Hartog, Ineke de & Christine Stam-van Gent, 'Kunstvisie persoonlijke kwestie'. In: *Reformatorisch Dagblad* 26-11-2009.
- Kaptein, Jan Pieter, 'Esthetiek van kunst gaat verder dan uiterlijk'. In: *Reformatorisch Dagblad* 4-11-2009.
- Korteweg, P., 'Geen kunst zonder herschepping'. In: *Reformatorisch Dagblad* 30-10-2009.
- Kuyper, A. , 'Het calvinisme en de kunst'. In: A. Kuyper, *Zes Stone-lezingen door dr. Abraham Kuyper*, Kampen 1959, p. 117-143.
- Lolkema, Marjolein en Annemarie Prins (red.), 'Leendert van Wezel'.
[Http://www.christelijkekinderboeken.nl/index.jsp?openpages=556&page=auteur.detail&persoon=4581](http://www.christelijkekinderboeken.nl/index.jsp?openpages=556&page=auteur.detail&persoon=4581) [8-7-2010].
- Looze, G. de, 'Daniël Wayenberg, pianist', 2000a. [Http://yord.nl/literatuur/artikel/404891](http://yord.nl/literatuur/artikel/404891) [27-4-2010].
- Looze, G. de, 'Sjaak Kaashoek, kunstschilder', 2000b. [Http://yord.nl/literatuur/artikel/404889](http://yord.nl/literatuur/artikel/404889) [27-4-2010].

- Looze, G. de, 'Menno van der Beek, dichter', 2000c. [Http://yord.nl/literatuur/artikel/404883](http://yord.nl/literatuur/artikel/404883) [27-4-2010].
- Looze, G. de, 'Jan Bonefaas, organist', 2000d. [Http://yord.nl/literatuur/artikel/404895](http://yord.nl/literatuur/artikel/404895) [27-4-2010].
- Maasland, Arie, 'In al onze schrijfsels zit weinig wezenlijks', 2001. [Http://www.nd.nl/artikelen/2001/juli/10/in-al-onze-schrijfsels-zit-weinig-wezenlijks](http://www.nd.nl/artikelen/2001/juli/10/in-al-onze-schrijfsels-zit-weinig-wezenlijks) ND 10-7-2001 [8-7-2010].
- Maasland, Arie, 'Literatuur als evangelisatiemateriaal'. In: A. van de Beek (e.a.), *Literatuur en cultuur*, Kampen 2006, p. 43-49.
- Mackay, Ewald, 'Geef ruimte voor kunst en cultuur'. In: *Reformatorisch Dagblad* 14-11-2009.
- Nouwen, Pieter, 'Geen stijl of: de groeiende armoede van de Nederlandse prozakritiek'. In: *Liter. Christelijke literair tijdschrift* 42 (2006), p. 84-86.
- Porteman, Karel en Mieke Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1570-1700*, Amsterdam 2008.
- Post, S.D., *Pieter Boddaert en Rutger Schutte. Pöëtistische dichters in de achttiende eeuw*, Houten 1995.
- Reijnders, Joke, 'Van iets simpels als naar het dorp fietsen kun je al iets moois maken'. [Http://www.nellekescherpbier.nl/index.php?module=pagemaster&PAGE_user_op=view_page&PAGE_id=19](http://www.nellekescherpbier.nl/index.php?module=pagemaster&PAGE_user_op=view_page&PAGE_id=19) [8-7-2010].
- Reus, Tjerk de, 'Tot de verbeelding gesproken. Over christelijke literatuur in deze eeuw'. In: *Soteria. Kwartaalblad voor evangelische theologische bezinning* 23.4 (2006), p. 36-44.
- Rispens, J.A., 'De protestantsch-christelijke richting'. In: J.A. Rispens, *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880*, Kampen 1938, p. 358-396.
- Strengholt, L., 'Reformatie en literatuurbeschouwing'. In: L. Strengholt, *Uit volle schatkamers. Opstellen over literatuur*, Amsterdam 1990a, p. 20-31.
- Strengholt, L., 'Christelijke poëzie in de zeventiende eeuw'. In: L. Strengholt, *Uit volle schatkamers. Opstellen over literatuur*, Amsterdam 1990b, p. 32-40.
- Strengholt, L., 'Jacob Cats 1577-1977?'. In: L. Strengholt, *Uit volle schatkamers. Opstellen over literatuur*, Amsterdam 1990c, p. 41-47.

- Strengholt, L., ‘Tekenen van de Nadere Reformatie in de poëzie van Revius, Cats en Huygens?’. In: L. Strengholt, *Een lezer aan het woord. Studies van L. Strengholt over zeventiende-eeuwse Nederlandse letterkunde*, Amsterdam 1998a, p. 275-290.
- Strengholt, L., ‘Literatuur bij de “preciese” hervormden. Over Herman Witsius en de literatuur van zijn tijd’. In: L. Strengholt, *Een lezer aan het woord. Studies van L. Strengholt over zeventiende-eeuwse Nederlandse letterkunde*, Amsterdam 1998b, p. 291-306.
- Stronks, Els, *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten*, Houten 1996.
- Verhoeve-Mecuse, M.H., ‘Taaltalenten’, 2007. [Http://yord.nl/literatuur/artikel/611805](http://yord.nl/literatuur/artikel/611805) [27-4-2010].
- Wege, Gert van de, ‘“Onder de musschen een baas”. Seerp Anema en het ontstaan van de moderne protestantse literatuur’. In: *Liter. Christelijk literair tijdschrift* 27 (2003), p. 2-14.
- Witvliet, Marianne, ‘Interview met Marianne Witvliet’. [Http://www.nellekescherpbier.nl/index.php?module=pagemaster&PAGE_user_op=view_page&PAGE_id=8](http://www.nellekescherpbier.nl/index.php?module=pagemaster&PAGE_user_op=view_page&PAGE_id=8) [8-7-2010].
- Wouters-Maljaars, Willy, ‘Steven biedt de lezer inzicht, geen uitzicht’, 2003. [Http://yord.nl/literatuur/artikel/430043](http://yord.nl/literatuur/artikel/430043) [8-7-2010].
- Zanten, Albert van, ‘De kunst van Calvijn. De literatuurkritische praktijk van het *Reformatorisch Dagblad*’. In: *Vooy's. Tijdschrift voor letteren* 22.2 (2004), p. 67-75.
- Zwart, Dirk, ‘Kom op, meid!’, 2009. [Http://yord.nl/literatuur/artikel/806066](http://yord.nl/literatuur/artikel/806066) [8-7-2010].
- Zwemer, J.P., ‘Bevindelijken en de cultuur’. In: H.C. Stoffels (red.), *Bevindelijk gereformeerden*, Amsterdam 1993, p. 47-60.

10. Bijlage

De plaats van moderne bevindelijk gereformeerde auteurs in de protestantse poëtische traditie

